

Biografie van Zuid-Holland

Verhaal en beschouwingen op de ontwikkeling van Zuid-Holland

PROJECTDATA

Projectnaam	Biografie van Zuid-Holland
Locatie	Zuid-Holland
Opdrachtgever	Provincie Zuid-Holland
Gemaakt door	BoschSlabbers landschapsarchitecten
In samenwerking met	Deelnemers van de interne en externe klankbordgroepen
Datum	8 april 2025
Projectnummer	BS23-118

INHOUDSOPGAVE

1 INLEIDING	4
Aanleiding.....	4
Doel van de biografie	4
Opbouw van de biografie	6
Voor wie is de biografie bedoeld?	7

DEEL 1

2 HET VERHAAL ACHTER HET LANDSCHAP ..	12
2.1 De vroege geschiedenis	12
De ondergrond: zand, veen en klei	12
Prehistorie	14
Romeinse periode	14
Vroege Middeleeuwen (500-1000)	14
2.2 De vorming van het landschap van 1000	
tot 1850.....	15
Elfde tot veertiende eeuw	15
Vijftiende eeuw.....	18
Zestiende en zeventiende eeuw	19
Achttiende eeuw.....	22
Eerste helft negentiende eeuw.....	23
2.3 Een nieuwe tijd: 1850-1945	24
2.4 De naoorlogse periode.....	29

DEEL 2

3 VAN RETROSPECTIEF NAAR PERSPECTIEF .	40
Het belang van erfgoed	40
Nieuwe opgaven	40

4 BESCHOUWINGEN EN AANBEVELINGEN ...

4.1 Erfgoed als opdracht.....	44
4.2 Erfgoed verbindt.....	50
Bodem en watersysteem	50
Landgebruik.....	54
Verstedelijking	56
Infrastructuur.....	58
4.3 Nieuw erfgoed	62

Bijlage: huidig provinciaal beleid	64
Bronnen	70

1. INLEIDING

*“In vandaag ligt een deel van het verleden en dat samen
neem je weer naar morgen mee”.**

Aanleiding

Zuid-Holland is rijk aan geschiedenis en erfgoed. Op de wereld zijn er weinig plekken waar je in een kwartiertje fietsen twintig eeuwen geschiedenis tegenkomt, zoals in Zuid-Holland. Resten van Romeinse forten, een eeuwenoud polderlandschap, trekvaarten, kunstig aangelegde landgoederen, historische steden, vestingen, bunkers, molens, pakhuizen en kerken. De weerslag van eeuwen van menselijke bedrijvigheid; van werken, bidden, dromen, vechten, winnen, verliezen en steeds weer opnieuw beginnen. De geschiedenis van Zuid-Holland ligt besloten in het landschap en haar steden.

Al dat erfgoed bij elkaar vormt een immens kapitaal: voor bewoners, recreanten, bedrijfsleven en toeristen. En het biedt ook heel veel kansen: erfgoed verbindt verleden, heden en toekomst.

“De provincie Zuid-Holland ziet zorgvuldig omgaan met cultuurhistorisch erfgoed en omgevingskwaliteit (waaronder ruimtelijke kwaliteit) als één van de leidende principes om te werken aan een toekomstbestendige leefomgeving. Hierbij is het huidige beleid voor erfgoed en ruimtelijke kwaliteit het vertrekpunt. (...) We willen dit beleid meer ontwikkelingsgericht maken: waar is er ruimte voor verandering en hoe kunnen cultuurhistorische kenmerken en identiteit worden versterkt in het beleid en worden benut als inspiratie voor nieuwe ontwikkelingen?”

Bron: Ruimtelijke koers toekomstbestendig Zuid-Holland, Provinciale Staten, 6 maart 2024 (p.18)

Kennis over het ontstaan en de geschiedenis van een plek zegt ook veel over de toekomst en toekomstige (on)mogelijkheden. Wat kunnen we hierbij - juist ook voor toekomstige afwegingen - leren van het verleden? Waarom ziet Zuid-Holland eruit zoals het er nu uit ziet?

Bij de keuzes die we vandaag maken is het belangrijk om óók verder vooruit te kijken en steeds te bedenken hoe deze op de langere termijn uitpakken; voor de generaties die ná ons komen. Alles wat we nu doen vormt immers het erfgoed van de toekomst.

Doel van de biografie

De biografie biedt inzicht en inspiratie om cultuurhistorisch erfgoed ontwikkelingsgericht in te zetten bij de uitwerking van het Ruimtelijk Voorstel van Zuid-Holland. De biografie beschrijft hoe het landschap en de steden van Zuid-Holland zijn ontstaan en zich hebben ontwikkeld tot wat ze nu zijn.

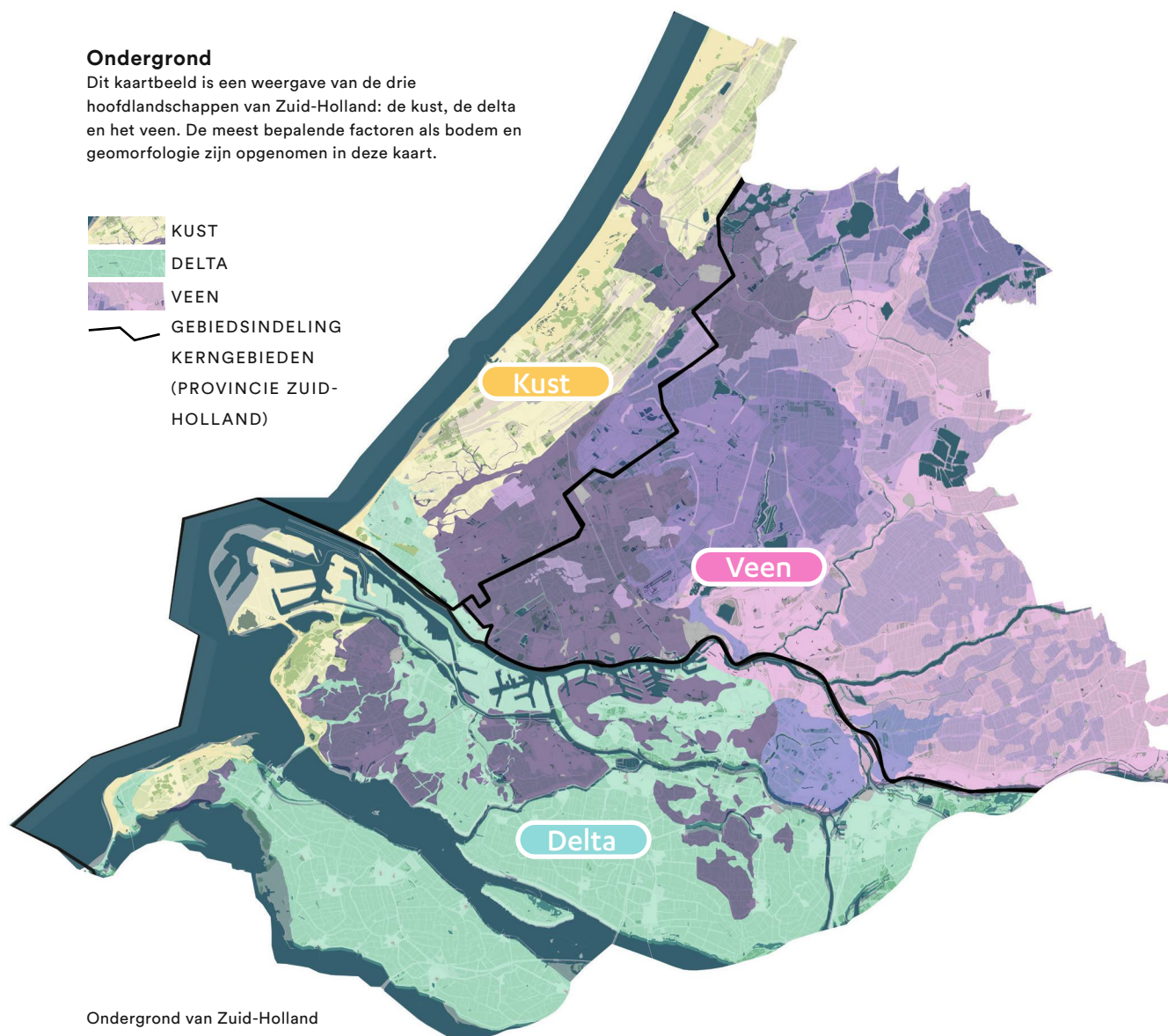
De biografie staat stil bij een aantal actuele ruimtelijke opgaven en geeft - met het oog op het verleden - (proces)aanbevelingen over hoe je daar samen met erfgoed tot een sterker verhaal kunt komen. Essentie is dat we het cultuurhistorisch erfgoed in Zuid-Holland beter kunnen en moeten benutten als inspiratie voor (nieuwe) ruimtelijke opgaven. Dit als aanvulling op het bestaande provinciale beschermingsbeleid voor ruimtelijk erfgoed. En zo het Zuid-Hollandse erfgoed meer ‘voorwaarts’ inzetten.

*vrij vertaald naar Paul van Vliet

Ondergrond

Dit kaartbeeld is een weergave van de drie hoofdlandschappen van Zuid-Holland: de kust, de delta en het veen. De meest bepalende factoren als bodem en geomorfologie zijn opgenomen in deze kaart.

Ondergrond van Zuid-Holland

Begrippen 'landschap' en 'erfgoed'

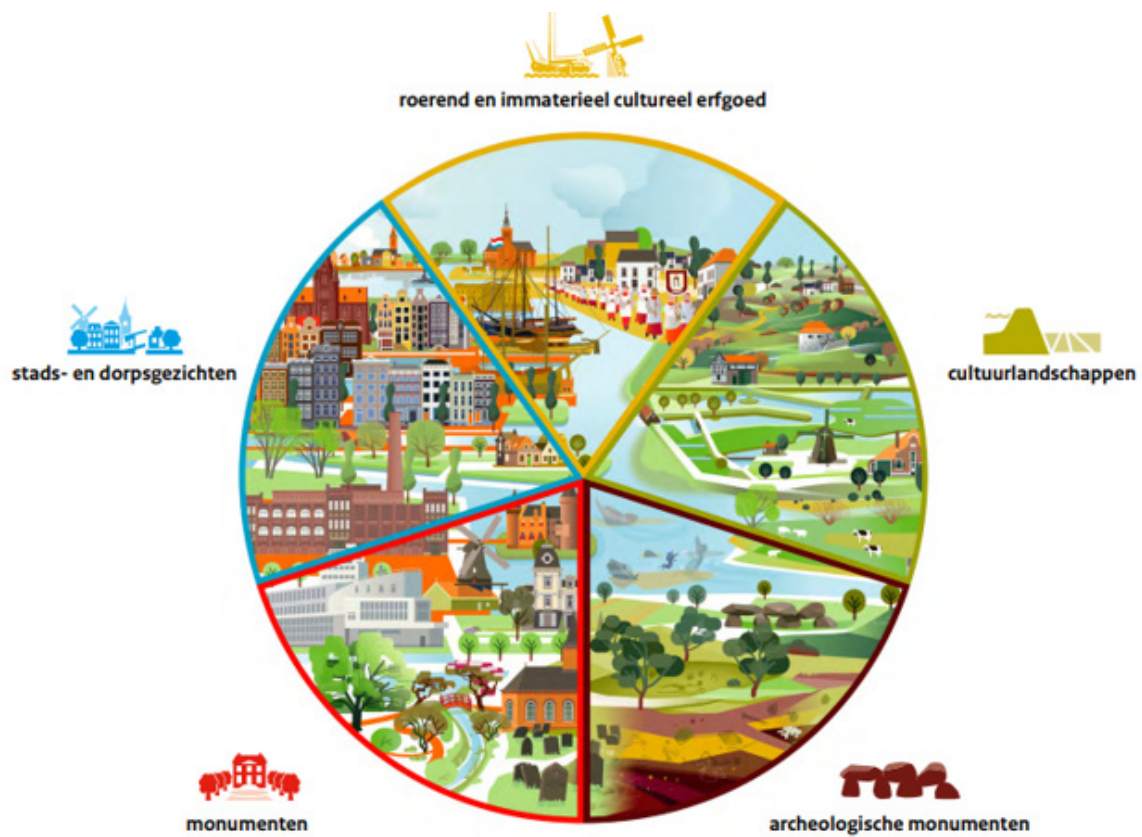
Waar in deze biografie wordt gesproken over 'landschap', wordt het gehele oppervlak van Zuid-Holland bedoeld. Landschap omvat daarmee zowel het buitengebied, het samenspel van dorpen, agrarische- en natuurgebieden, als ook het stedelijke en verstedelijkte gebied.

Het landschap van Zuid-Holland is het resultaat van menselijk ingrijpen in zijn omgeving. Dit landschap kan daarom in het geheel als erfgoed worden beschouwd. Erfgoed omvat zowel 'objecten' zoals gebouwen, maar erfgoed zit ook in landschappen, landschapsstructuren en archeologie. Het betreft ook de daaraan verbonden verhalen (immaterieel erfgoed). Verder maken ook aardkundige waarden deel uit van de identiteit van een gebied, omdat bodem en geomorfologie de basis vormden voor het in cultuur brengen van onze omgeving.

Opbouw van de biografie

Deel 1 beschrijft het ontstaan van Zuid-Holland op hoofdlijnen. Het geeft inzicht waarom Zuid-Holland er uit ziet zoals het er uit ziet. Bij de totstandkoming van dat verhaal is gebruikgemaakt van de vele bestaande bronnen die hierover al beschikbaar zijn in verschillende documenten en kennisplatforms. In deel 1 is deze informatie samengevoegd tot een inspirerende samenvatting van het karakter en de kwaliteit van het Zuid-Hollandse landschap en de steden die daarvan onderdeel uitmaken.

Om het verhaal van het verleden te kunnen gebruiken voor de ruimtelijke keuzes die moeten worden gemaakt, biedt deel 2 beschouwingen en aanbevelingen. Deze helpen beleidsmakers om cultuurhistorie en erfgoed als onderdeel van ruimtelijke kwaliteit een plek te geven in de ruimtelijke transitieopgaven. Denk hierbij aan opgaven zoals klimaatadaptatie, herstel van de biodiversiteit, de energietransitie, de

Erfgoed 'schijf van vijf' Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

woningbouwopgave en het voornemen water en bodem weer meer sturend te maken in ruimtelijke planvorming.

Voor wie is de biografie bedoeld?

De biografie is gericht op beleidsmakers en bestuurders van de provincie. Het toekomstige provinciale beleid wordt hiermee geplaatst in een historische context. De beschouwingen gaan in deze biografie niet in op specifieke gebiedskenmerken. Deze zijn in de vigerende gebiedsprofielen en erfgoedbeleid uitgewerkt.

Ten slotte kan het verhaal breder worden gedeeld en zo als basis en als inspiratie dienen voor iedereen die werkzaam of geïnteresseerd is in de ruimtelijke ordening van Zuid-Holland.

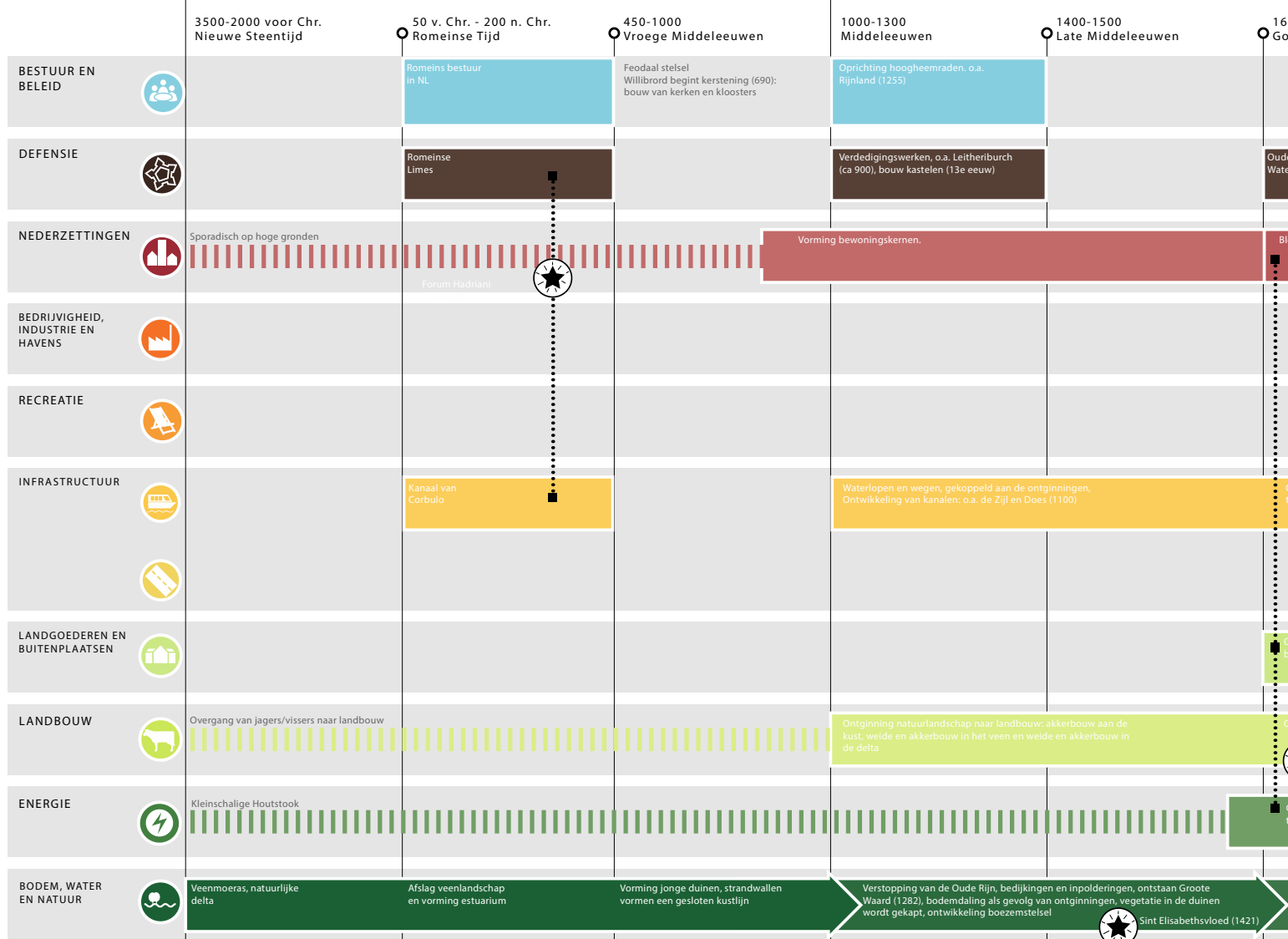
A stylized, light-colored map of the Netherlands is visible in the background on the left side of the page.

Deel 1

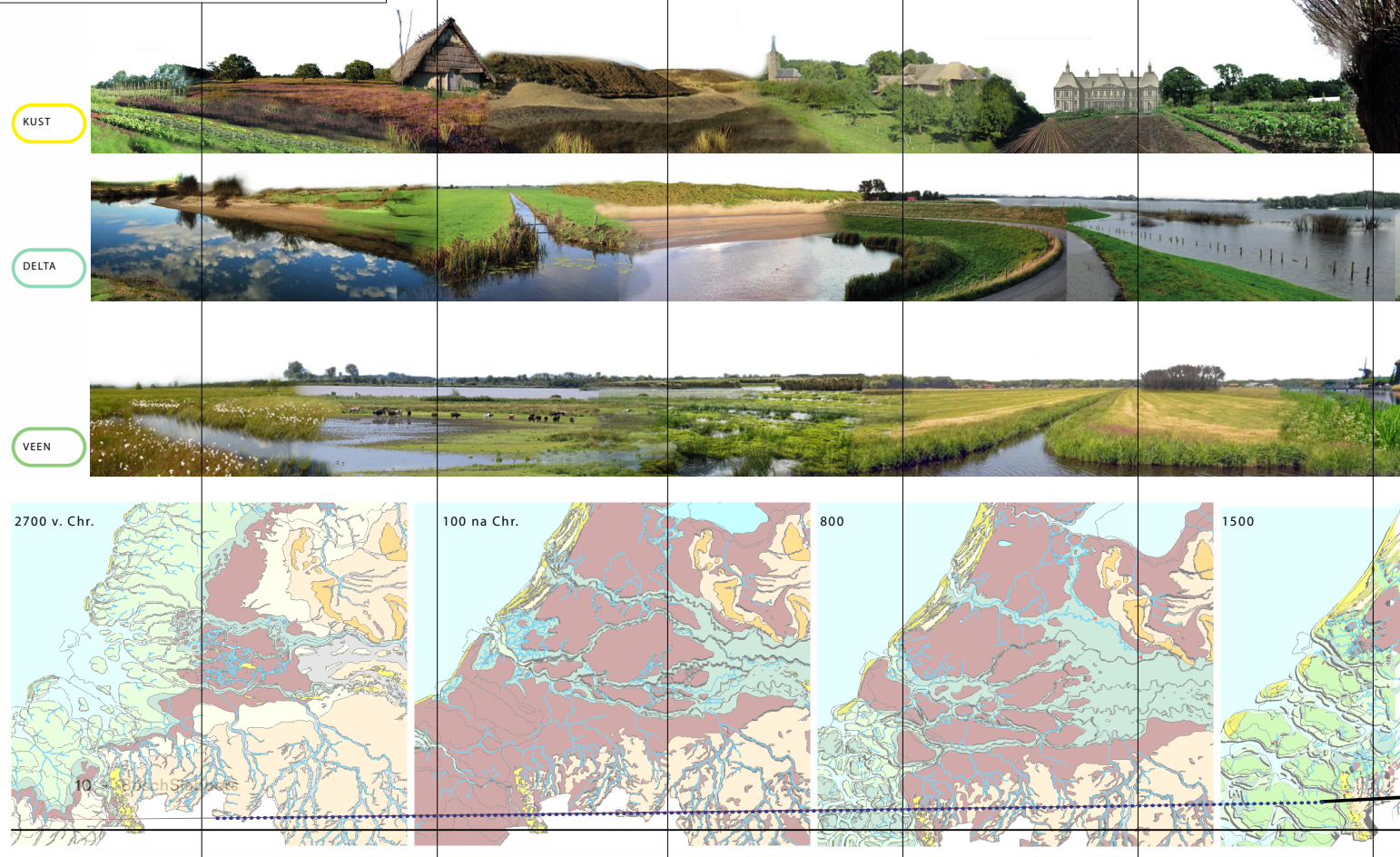
Het verhaal achter het
landschap van Zuid-Holland

De vroege geschiedenis

Ontginning van het landschap

 gebeurtenis (beschrijving en jaartal in tekst)
 relatie met gebeurtenis (ster)

2. HET VERHAAL ACHTER HET LANDSCHAP

Zuid-Holland kent een sterk dynamisch ontwikkeld landschap. Het landschap vormt onze leefomgeving en kan worden gelezen als het resultaat van een lange geschiedenis waarin de sporen van ruimtelijke ontwikkelingen en gebeurtenissen uit het verleden afleesbaar zijn. Het is een proces geweest van steeds weer pionieren en het steeds weer aanpassen van het bestaande. De biografie plaatst de ontwikkelingen en de sporen die deze ontwikkelingen hebben achtergelaten in hun context en vergroot daarmee de kennis over hoe Zuid-Holland is ontwikkeld tot wat het nu is.

2.1 DE VROEGE GESCHIEDENIS

De ondergrond: zand, veen en klei

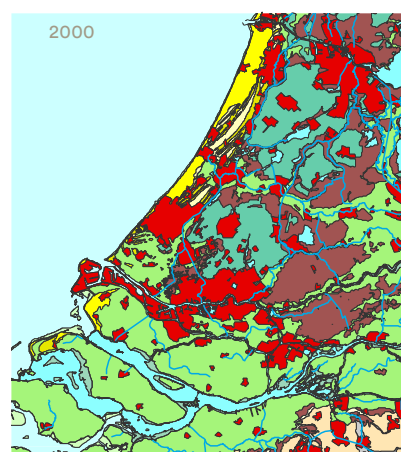
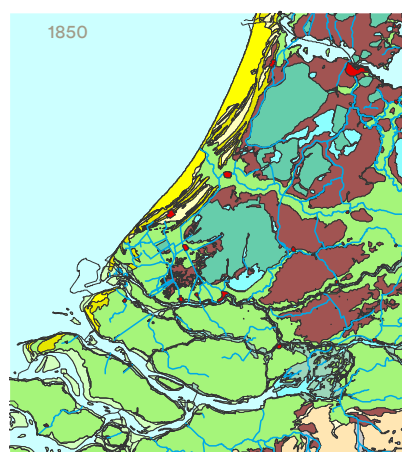
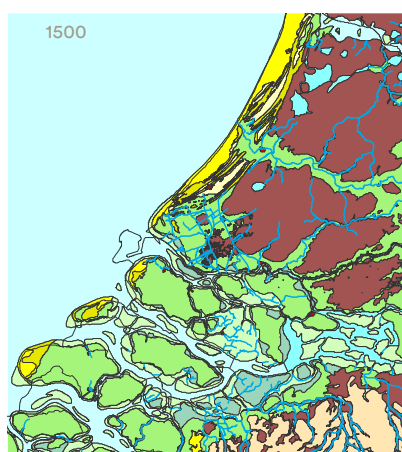
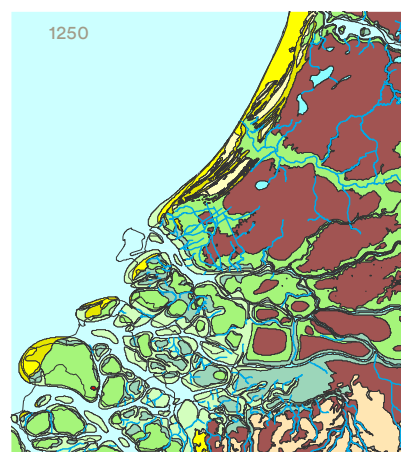
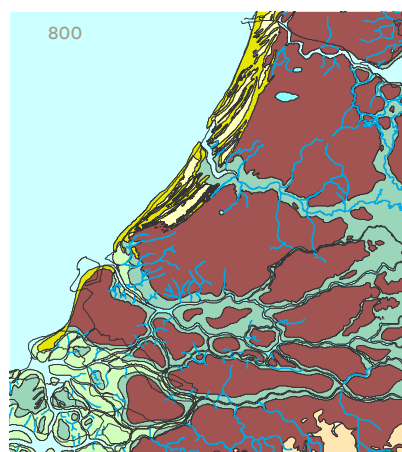
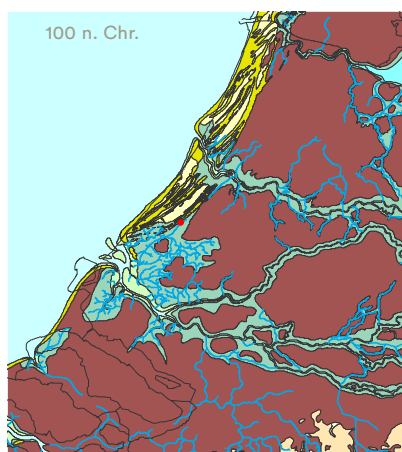
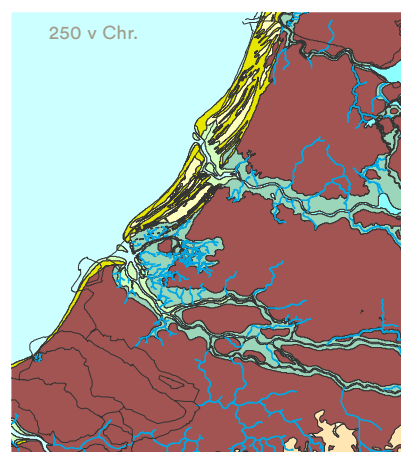
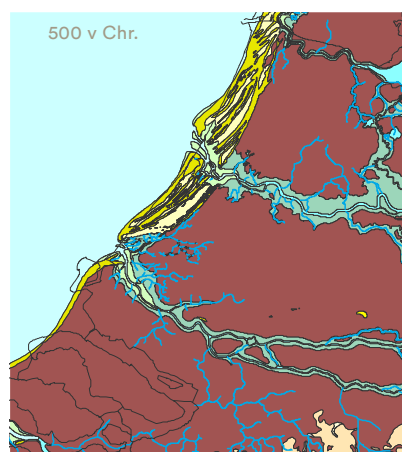
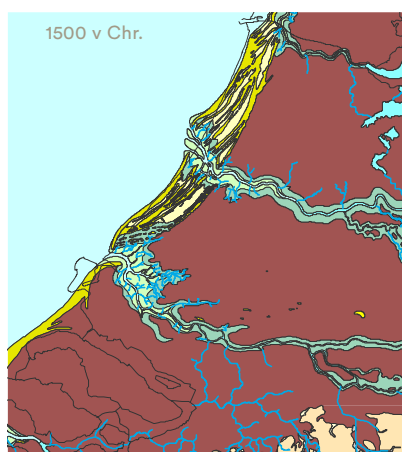
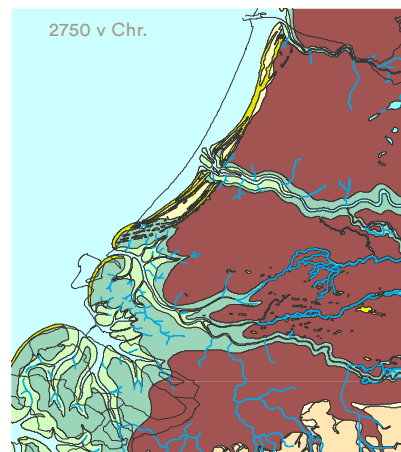
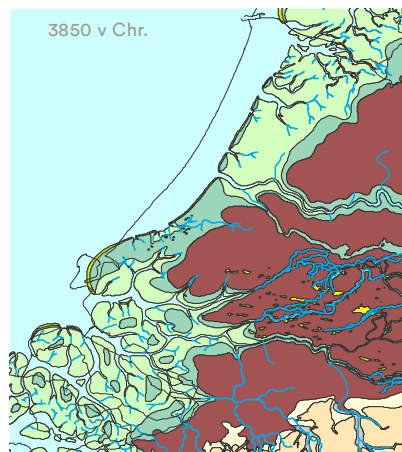
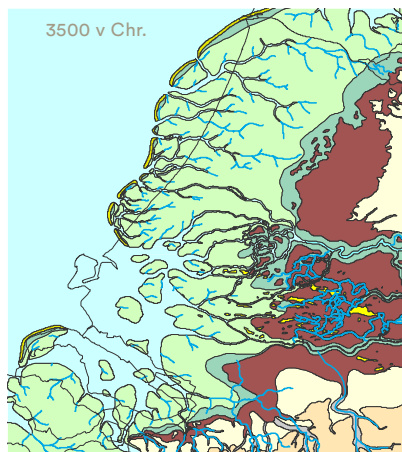
De basis van de ontwikkelingsgeschiedenis van Zuid-Holland ligt besloten in de geologische ondergrond die in het Holoceen (11.800 jaar geleden) werd gevormd. Het Holoceen was een relatief warme periode waarin de mens in zeer korte tijd doordrong in alle delen van het Nederlandse landschap. In de beginfase van het Holoceen steeg de zeespiegel snel. Ongeveer zeventuizend jaar geleden lagen grote delen van het huidige West-Nederland in zee en was er sprake van een brede waddenkust. Vanaf ongeveer 5000 tot 3000 jaar geleden werden de noord-zuid lopende strandwallen langs de kust gevormd. Aan de landkant van de kustvlakte ontwikkelden zich zoetwatermoerassen, die het hele laagland besloegen toen de zeespiegelstijging eenmaal afnam. Het landschap was een dynamisch terrein met rivierlopen en oeverwallen naast moerassige komgronden. Door getijstroom, golfwerking en rivieren zijn grote hoeveelheden zand en klei afgezet. In het Neolithicum (ca. 4500 v. Chr.) bereikte de zeespiegel zijn huidige stand. Grote delen van West-Nederland waren onderdeel van een waddegebied, maar door opslibbing en de vorming van veen werd de kustlijn weer naar het westen en noorden gedreven. De huidige

duinenkust werd pas 1000 jaar geleden gevormd. Omdat de strandwallen geleidelijk een min of meer gesloten kustlijn gingen vormen, werd daarachter de afwatering in westelijke richting, uiteindelijk naar zee, steeds moeizamer. Het milieu vernatte en er trad een sterke veengroei op. Een groot deel van West-Nederland, waaronder het huidige Zuid-Holland, raakte daarmee bedekt.

Aan het begin van de jaartelling werd het mondingsgebied van de Oude Rijn en het gebied ten zuiden van Den Haag geteisterd door overstromingen. De zee brak toen door de duinenrij waarbij vanaf de kust vloedkreken ontstonden die later deels weer dichtslibden. Bij deze overstromingen is in deze inbraakgebieden een kleidek afgezet van één tot anderhalve meter dik.

Al in de IJzertijd en de daaropvolgende Romeinse tijd werden in het zuidwestelijke kustgebied delen van het veen ontgonnen en dus ontwaterd. Daardoor begon de bodem te dalen en kon de invloed van de zee in het binnenland toenemen, met name vanuit de 'gaten' in de kustlijn bij het huidige Hoek van Holland en Katwijk. De verder landinwaarts gelegen venen werden vanaf circa 1000 jaar geleden grootschalig ontgonnen (zie 2.2).

De erosie aan de zuidwestelijke kust, waar nu de Zuid-Hollandse eilanden liggen, nam steeds

Paleogeografische kaarten van Nederland: Vos, P., M. van der Meulen, H. Weerts en J. Bazelmans 2018: Atlas van Nederland in het Holocene. Landschap en bewoning vanaf de laatste ijstijd tot nu, Amsterdam (Prometheus).

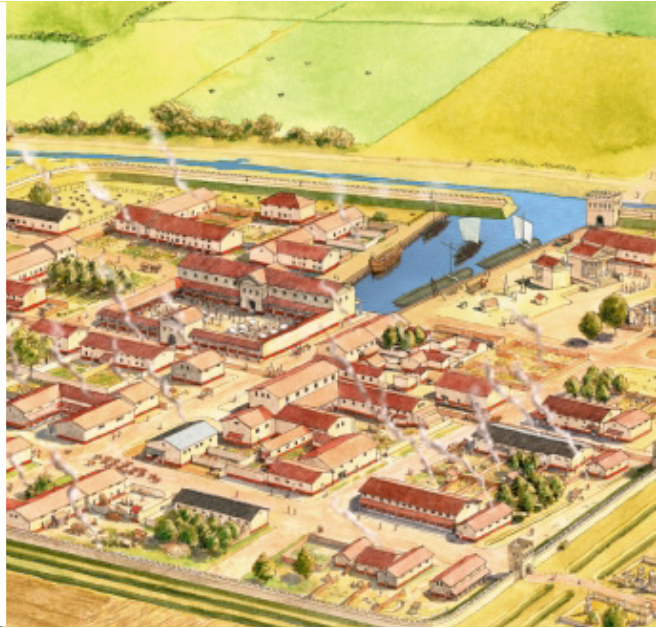

Boerenleven in de IJzertijd in het Maasmondgebied, rond 500 v.Chr. (bron: Maquette Werner Kannamüller, foto: Archeologie Rotterdam (BOOR)/Peter de Ruig)

grotere vormen aan. In de loop van de tijd verdwenen grote delen van het veengebied en door sedimentatie werd nieuw land gevormd. Een dynamische aaneenschakeling van (veen)eilanden, slikken en gorzen, kreken en rivierarmen ontstond. Vanaf de 13de eeuw ging men over tot de aanleg van dijken rond de veenkernen en ook het nieuwe land werd bedijkt, waardoor de kleipolders van de Zuid-Hollandse eilanden tot stand kwamen.

Prehistorie

Al in de prehistorie, rond 5500 v. Chr. werd het landschap bewoond door rondtrekkende jagers en vissers. 's Winters woonden deze mensen op 'donken'. 's Zomers trokken ze in kano's naar hoger gelegen gronden zoals de duinen en de achtergelegen strandwallen langs de kust. Hier trof men een voedselrijke omgeving, waar ze konden leven van de visserij, de jacht op vogels en klein wild en het verzamelen van vruchten en waar zij zich snel per kano over het water (rivieren, oude stroomgeulen, veenstromen) konden verplaatsen. In de Delta vestigde men zich op de oeverwallen langs de rivieren en in het veenmoeras op de voormalige rivierduinen / donken die als zandopduikingen boven het moeras uitstaken. Vanaf ongeveer 3400 v. Chr. schakelden de jagers en vissers geleidelijk over op veeteelt en later ook op akkerbouw. Zij stichtten kleine nederzettingen op de plekken waar ze 'hoog en droog' kon wonen. De eerste permanente bewoning in dit deel van Nederland is de Neolithische Vlaardingencultuur (3500-2500 v. Chr.). In de bij deze cultuur horende samenlevingen waren zowel jacht als visvangst en akkerbouw de middelen van bestaan.

Impressie van Forum Hadriani (bron: Illustrator Bob Brobbel)

Romeinse periode

Van circa 45 v. Chr. tot 200 na Christus vormt de Oude Rijn de noordelijke verdedigingslinie van het Romeinse Rijk. De Limes wordt met een serie van forten, castella en kampementen langs de Oude Rijn verdedigd. Om een snelle en veilige aanvoer van troepen, materieel en bevoorrading van de Maas naar de Rijn mogelijk te maken en vanwege een zekere angst voor de Noordzee, laat de Romeinse generaal Corbulo een verbindingskanaal graven, dat later bekend zal staan als 'de gracht van Corbulo'. Aan het kanaal werd naast het huidige Voorburg-Arentsburg Forum Hadriani aangelegd, de meest noordelijk gelegen Romeinse stad op het vasteland van Europa. In deze periode wordt op kleine schaal het landschap ontgonnen en ontwaterd ten gunste van agrarisch gebruik. In Vlaardingens zijn bijvoorbeeld de voor zover bekend oudste dammen van West-Europa gevonden, door boeren tussen circa 175 v. Chr. en 100 na Chr. aangelegd.

Vroege Middeleeuwen (500-1000 na Chr.)

Door de Grote Volksverhuizing (± 500) was het Christendom in West-Europa in de verdrukking geraakt. In Ierland gebeurde dit echter niet. Daar waren in de zevende eeuw belangrijke kloosters ontstaan. Van hieruit stak de monnik Willibrord in 690 met elf metgezellen de zee over om op het vasteland van Europa het Christelijke geloof te gaan verkondigen. Waarschijnlijk zetten zij voet aan wal in het gebied waar nu de Oude Rijn bij Katwijk in zee uitmondt. Dat leidde tot de bouw van de eerste moederkerken en kloosters, zoals de Abdij van Egmond in Noord-Holland (ca.

Willibrord (bron: Bibliothèque nationale de France/ Latin 10510)

Leitherburch in 1698 (burcht van Leiden) Frederik de Wit - (bron: Collecties van Koninklijke Bibliotheek, Publiek domein)

950). Volgens een legende zou Willibrord in het huidige Oegstgeest een kerkje komen inwijden dat gelovigen op zijn verzoek bouwden. Dat kwam er echter niet van omdat hij overleed voor het af was. Het kerkje zou volgens dezelfde legende al kort na 740 op de plek hebben gestaan waar nu het Groene Kerkje of de Willibrordkerk staat. Met de groei van de steden in de dertiende eeuw nam ook het aantal kloosters en kerken toe. Naast reguliere kloosterorden kwamen er in de vijftiende eeuw ook steeds meer lekenorden. De populaire begijnhoven waren bijvoorbeeld in bijna elke Zuid-Hollandse stad te vinden.

Vanaf de tiende eeuw gingen mensen het landschap systematisch ontginnen en daarmee vorm geven aan het landschap. Dat is de periode waarvan nog altijd veel sporen in het landschap van vandaag liggen.

2.2 DE VORMING VAN HET LANDSCHAP VAN 1000 TOT 1850

In de periode vanaf ongeveer 1000 na Christus begonnen mensen op grote schaal vorm te geven aan hun leefomgeving. Het proces van ontginningen en bedijken was in Zuid-Holland zo ingrijpend, dat er in feite een geheel nieuwe leefomgeving werd gecreëerd ten opzichte van het voorgaande. Ook werd in deze periode de basis gelegd voor het bestuur.

Elfde tot veertiende eeuw

Vorming bewoningskernen

Omstreeks het jaar 1000 ontwikkelden zich op de hogere, meer zandige gronden de eerste

bewoningskernen, waarvan een aantal later tot steden uitgroeiden. Deze kernen lagen met name in de duinzoom ('s-Gravenhage, Loosduinen), op de oude strandwallen evenwijdig aan de kust (Warmond) en op de oeverwallen langs de rivieren (Rotterdam, Dordrecht, Schiedam, Vlaardingingen, Leiden, Gouda, Schoonhoven). In samenhang met de nederzettingen ontstonden zowel op de oeverwallen als op de strandwallen interlokale wegen. Zo volgden de oudste wegen in de kustzone nauwgezet de strandwallen, waarmee de basis werd gelegd voor een ontsluiting die overwegend parallel aan de kust verliep.

Verdedigingswerken

Vanaf de negende eeuw werden in Ouddorp, Rijswijk, Strijensas en Leiden zogenaamde motteburchten aangelegd. Deze Middeleeuwse verdedigingswerken bestonden veelal uit een torenvormige versterking op een afgeplatte aangelegde aarden heuvel. Bij Leiden werd al in negende eeuw op het punt waar (Oude) Rijn, Mare en Vliet samenkomen een palissadeheuvel opgeworpen; een met houten palen omheinde vluchtplek voor mensen en hun vee tegen mogelijke belagers. Deze vormde de eerste aanzet voor een van de vroegste motteburchten van het land, de "Leitherburch". In de elfde eeuw werd de heuvel diverse malen verhoogd tot circa 10 meter boven de omgeving en werd de houten omheining vervangen door een tufstenen ringmuur.

Start collectieve bedijking

In de Delta heeft de zee rond de riviermondingen grote delen van het oorspronkelijke veenlandschap

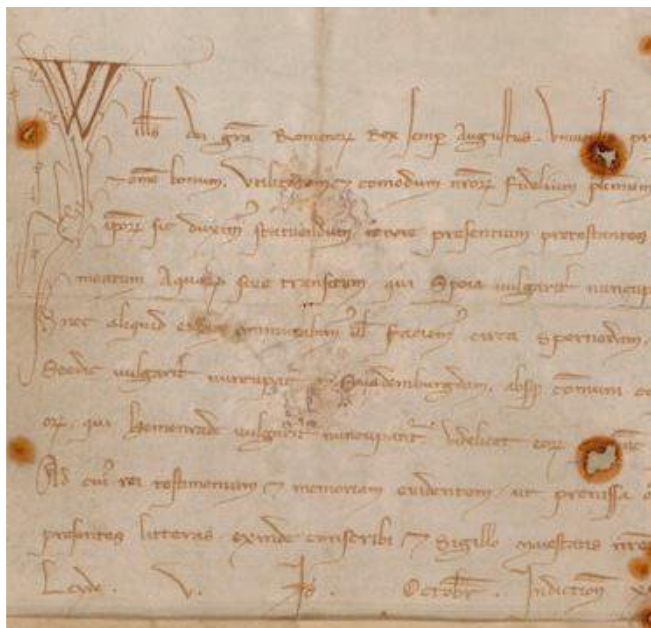

De verkeveling die duizend jaar geleden bij de ontginning van het veen ontstond, is soms nog duidelijk aanwezig. (bron: Topografische kaart, uitsnede bij Oude Rijn)

weggespoeld. Vervolgens is in dit gebied het sediment afgezet waarmee op grote schaal schorren en kwelders zijn gevormd. Omstreeks het jaar 1000 gingen de bewoners zich actief tegen het hoge water beschermen. De resterende veenkernen (het oudland) werden collectief omdijkt. Min of meer gelijktijdig werden ook de opwassen (opgeslibde zandige kleiplaten, 'vrij' gelegen in het water) ingepolderd. Daarna polderde men de aanwassen in, die zowel tegen de ingepolderde veenkernen als de opwassen aanslibden. Zo ontstonden in een proces van eeuwen langs en in de grote zeearmen de zeekleipolders. Aanvankelijk vond de ontwatering onder vrij verval plaats; bij laag water werd het overtollige water via een schot in de dijk op de aanliggende zeegeul of rivierarm geloosd. De zee- en polderdijken fungeerden naast hun waterstaatkundige functie vaak ook als (verbindings)wegen.

Akkerbouw in en achter de duinen

Nabij de nederzettingen werd in de duinen al in de Middeleeuwen op bescheiden schaal akkerbouw bedreven. Om dicht bij het grondwater te komen werden de akkers, vaak weinig meer dan een bescheiden aardappelveldje, uitgegraven. Op een aantal plaatsen is dit 'zeedorpenlandschap' nog herkenbaar aanwezig. Op de huidige Kop van Goeree-Overflakkee werden de akkertjes achter de duinen tegen het stuivende zand beschermd door de aanleg van lage wallen tussen de akkers. Hierbij ontstond een zeer kleinschalig 'schurvelingen-gebied', dat bij Ouddorp nog in zijn originele vorm aanwezig is.

Het privilege van 1255 door Willem II aan de heemraden (bron: www.rijnland.net)

Ontginning van het veencomplex

Omstreeks het jaar 1100 startte vanaf de hogere oeverwallen de meer systematische ontginning van het veenmoeras. Om dit moeras te ontwateren werden haaks op een centrale ontginningsas sloten, tochten en weteringen gegraven. In grote delen van Zuid-Holland werd het land uitgegeven in kavels in ruil voor een 'tijns' (een afdraging in munt) middels een locatores (een ontginningsleider). Deze 'cope-ontginningen' (o.a. bij Boskoop, Heikoop, Nieuwkoop) kenden een opbouw in regelmatige blokken met een diepte van circa 1250 meter.

Zo ontstond het kenmerkende slagenlandschap, met uitzonderlijk lange en smalle kavels, van elkaar gescheiden door sloten. Langs de randen van het ontginningsblok zijn zijkaden aangelegd om te voorkomen dat het zure veenwater vanuit de nog niet ontgonnen omgeving het blok binnenstroomde. Aan de achterzijde werd het blok begrensd door een smalle achterkade.

Aanvankelijk werden de ontgonnen veengronden voor de akkerbouw gebruikt. De verbeterde ontwatering zorgde er echter voor dat de gronden dusdanig snel inklonken, dat zij te nat werden voor de akkerbouw, waarna men overschakelde op veeteelt. De boerderijen stonden in een lint aan de ontginningsbasis. De gronden nabij de boerderij werden gebruikt als weiland, met soms een kleine boomgaard en huisakker op de hogere gronden en de nattere gronden meer achter op de kavel als hooiland. Aldus ontstond er onderscheid tussen een meer in cultuur gebracht lint en een luwere achterzijde. De kavels waren smal en diep

Rivier de Zijl (bron: Enderlein, H.J., Schuurman, J. - www.gahetna.nl)

't Huys Dever in Lisse (bron: Floris Scheplitz / Erfgoedhuis Zuid-Holland)

en de draagkracht van de bodem was beperkt. 'Tiendwegen' ontsloten de achterzijden van de kavel. De achterttoegang tot de kavel werd gevormd door een hek met aan weerszijden een boom, waarvan de wortels de draagkracht van de bodem versterken. Deze combinatie van hek met vleugels en entreebomen noemt men 'hovelingen' en treft men alleen in Zuid-Holland aan.

Op de natste delen zijn eendenkooien aangelegd, plekken waar in het wild levende eenden werden gevangen voor consumptie. Daarnaast waren de veenontginningen rijk aan geriefbeplantingen, zoals hakhout langs de kaden en knotwilgen aan de slootkanten op de koppen van de kavels.

De veenontginningen worden gekenmerkt door lange lintdorpen. De boerderijen staan zij aan zij aan de ontginningsbasis met veelal bij het huis een huisakker, een boomgaard en wat hoger opgaande boombeplanting waarmee men te zijner tijd een nieuwe schuur kon bouwen. De ontginningsbasis werd meestal ook als weg gebruikt. Deze wegen vormen nog altijd belangrijke structuurdragers in het Zuid-Hollandse landschap.

In het veengebied komen rivierduinen voor die als zandkoppen net boven het veendek uitsteken of daar vlak onder de bodem liggen. Deze plekken in het veen bieden daarmee betere bodemcondities. Vaak zijn op deze voormalige rivierduinen kleine kernen gesticht, die opvallend hoger liggen dan hun omgeving. De Donk in de Alblasserwaard is hiervan een fraai voorbeeld.

Watertwisten

In 1122 is de Kromme Rijn bij Wijk bij Duurstede afgedamd. In die periode raakte ook de monding van de Rijn bij Katwijk verstopt. De Oude Rijn is op dat moment al geen belangrijke rivier meer, omdat in de loop van de tijd de Lek en de Waal de voornaamste afvoerweg van de Rijn naar zee waren geworden. Wel was de Oude Rijn toen nog steeds van belang voor de afvoer van water uit de veengebieden tussen Utrecht en Leiden.

De verstopping van de Rijnmond maakte echter dat dit water geen kant meer op kon, met veel wateroverlast in het gebied rond Leiden als gevolg. Daarop liet Graaf Floris III van Holland op de grens met Utrecht een dam bouwen. Deze Zwadenburgdam of Zwammerdam hield het water buiten Holland, maar maakt ook dat bewoners aan de Utrechtse kant van de dam met wateroverlast kampten. Zij beklagden zich bij de keizer van het Heilige Roomse Rijk Barbarossa, waar Nederland op dat moment deel van uitmaakte, die op zijn beurt in 1165 aan de graaf van Holland de opdracht gaf om in de dam een doorlaatopening aan te brengen zodat het water bij eb kon doorstromen. Om de afwateringsproblemen het hoofd te kunnen bieden, werden de Zijl en de Does gegraven, waarmee het water uit de omgeving van Leiden naar het noorden kan afstromen.

De aanleg van Zijl en Does kwam tot stand door samenwerking van 15 ambachten (lokale bestuursdistricten belast met de zorg voor plaatselijke waterwerken) uit de omgeving van Leiden. Dit samenwerkingsverband van 15 ambachten lag aan de basis van het Hoogheemraadschap van Rijnland, dat op 11

St.Elizabethsvloed (1421) door Henricus Weingärtner (bron: Rijksmuseum)

Leidens ontzet (1574) door Otto van Veen (bron: Rijksmuseum)

oktober 1255 door graaf Willem II als eerste waterschap ter wereld als bestuurslaag werd bekrachtigd. Kort daarop volgden ook het Hoogheemraadschap van Schieland (1273) en Hoogheemraadschap van Delfland (1289).

Donjons en kastelen

In de dertiende eeuw werden met name in het kustgebied donjons (versterkte woontorens) en kastelen (donjon met een ommuring) gebouwd. Bekende voorbeelden zijn Kasteel Duivenvoorde (1226), het Binnenhof (1229) en Huys te Warmont (mogelijk 1300). In de veertiende en vijftiende eeuw werden zij gevolgd door onder meer kasteel Oud Poelgeest bij Leiden (kort na 1300), Huis Dever nabij Lisse (1580), Kasteel Binckhorst (eerste vermelding uit 1308) nabij Den Haag en Kasteel Rhoon (1432). Veel van deze kastelen zijn inmiddels verdwenen, maar sommige zijn nog steeds herkenbaar in het landschap, zoals bijvoorbeeld de omgrachte kasteellocatie Giessenburg. De donjons en kastelen vormden met de steden tussen 1345-1492 in Zuid-Holland en Zeeland het decor van de Hoekse en Kabeljauwse twisten. In de periode van globaal 1200 tot 1500 kwam de stedelijke burgerij sterk op, door de opleving van de handel. Tegelijk streefden graven en hertogen ernaar om vanuit één centraal punt te regeren, ten koste van de lagere aristocratie en de steden. De strijd tussen de Hoeken en Kabeljauwen had dan ook voornamelijk te maken met invloedssferen en een strijd om de macht. Om meer invloed te krijgen of hun eigen politieke macht te behouden, raakten standen, steden, politieke facties en (adellijke) families met elkaar in conflict.

Voortschrijdend proces van bedijken en inpolderen

Vanaf de dertiende eeuw brokkelde het feodale stelsel in de Lage Landen in snel tempo af. Veel horige boeren waren als vrij man naar het nieuw ontgonnen of ingepolderd land getrokken, waar zij pachter werden.

In de dertiende eeuw gaat het proces van bedijken en inpolderen onverminderd door. Op het kruispunt van kreken en dijken ontstonden de kenmerkende nederzettingvormen van de delta: de 'voorstraatdorpen'. Het inpolderen van gorzen en platen maakte dat in het mondingsgebied van de delta oude eilandkernen met elkaar werden verbonden. Zo groeiden zowel Voorne en Putten, als Goeree en Overflakkee aan tot één eiland.

In deze periode werden ook veel kanalen gegraven, zoals de Vliet, Delftsche Schie, Haagse Trekvluit. Deze hebben grote invloed gehad op de ontwikkeling van steden als Delft.

Ontstaan van de Groote Waard

In de loop van de dertiende eeuw raakte - in wat later de Hoeksche Waard wordt - de Maas als actieve rivierloop buiten gebruik. In 1282 werd de rivier ter hoogte van het huidige Maasdam afgedamd waarna het oostelijk deel werd omgeven door de Waarddijk en werd ingepolderd. Daarmee werd het onderdeel van de Groote Waard.

Vijftiende eeuw

Ontwikkeling van het boezemstelsel

Door de aanleg van (zee)dijken of dijkeringen rond het veenlandschap ontstond er een

Nieuwbrug anno 1834, gezien vanuit de Boom (Boomstraat), schilderij door Johannes Rutten (bron: Canon van Nederland)

scheiding tussen het binnen- en buitenwater. Langzamerhand werden de afwateringsstelsels binnen de dijkringen op elkaar afgestemd tot één waterhuishoudkundig systeem. Kreken, veenrivieren, meren, plassen en sloten hadden in een omdijkt gebied van begin af aan een waterbergende functie. De term boezem kwam echter pas met de introductie van de molenbemaling in de vijftiende eeuw in gebruik. Het werd mogelijk om de waterstand in een beperkt gebied (molenpolder) te verlagen ten opzichte van het algemene peil. Het polderwater werd nu op de boezem geloosd of gemalen, voordat het boezemwater op het buitenwater werd afgelaten, op natuurlijke wijze of door middel van bemaling.

Vorming van Biesbosch en Hoeksche Waard

In de vijftiende eeuw heeft Zuid-Holland te kampen met een reeks aan storm- en riviervloeden. Tijdens en na de Sint Elisabethsvloed (1421) ging de gehele Groote Waard ten onder, verloor Dordrecht zijn gunstige handelspositie en werd de huidige Biesbosch gevormd. Door opslibbing van sediment uit de grote rivieren ontstonden vervolgens weer zandplaten en eilanden die in de loop der eeuwen weer werden ingepolderd, waarbij de Hoeksche Waard en het Eiland van Dordrecht ontstaan.

Het verlies van de Groote Waard was deels te wijten aan slecht dijkbeheer. Doordat men op korte afstand van de dijk was overgegaan tot 'darinkdelven' (het winnen van zout uit afgegraven veen) was ook de stabiliteit van de dijken aangetast.

Zestiende en zeventiende eeuw

Groei van de steden

In de zeventiende eeuw profiteerde Holland van zijn ligging aan zee en groeide uit tot een handelsnatie. De handel op de Oost (VOC) en de West (WIC) brachten ongekende rijkdom, op basis van o.a. specerijenhandel. Rotterdam, Vlaardingen, Schiedam en (opnieuw) Dordrecht groeiden zo uit tot rijke handelssteden, ten koste van vele contractarbeiders en tot slaaf gemaakten. Uit recent onderzoek naar de betrokkenheid van de provincie Zuid-Holland bij het slavernijverleden komt deze relatie ook nadrukkelijk naar voren (zie: Geketend voor Hollands Glorie, 2023).

's-Gravenhage groeide zo uit tot het bestuurlijk centrum, de hofstad van Holland. Leiden ontwikkelde zich tot een wetenschappelijk centrum. De Universiteit van Leiden, in 1575 opgericht door Willem van Oranje, is de oudste universiteit van Nederland.

Kenmerkend voor de Hollandse stedenbouw is dat men bij de uitleg van de steden er steeds voor zorgde dat men het watersysteem op orde had voordat men begon met de bouw van de pakhuizen, werkplaatsen en woningen.

De welvaart trok veel nieuwe bewoners naar de steden die daarmee snel in omvang toenamen. In de zeventiende eeuw vormden Wijnhaven, Blaeck, Leuehaven en Scheepmakershaven het hart van de waterstad Rotterdam. Om zich tegen aanvallen van buitenaf te beschermen werden steden omgracht (Den Haag, Rotterdam) en/of van vestingwerken voorzien (Leiden, Rotterdam, Brielle, Hellevoetsluis).

Allegorie op de tulpenkoorts (1640/1650) - Jan Brueghel de Jonge
(bron: Im Kinsky, heruitgegeven op 19 januari 2012)

Opkomst van de bollenteelt

In de Nederlanden van de zeventiende eeuw werd sociale status, anders dan in de buurlanden, vooral door inkomen bepaald. Door de welvaart ontstond er een elite van aristocraten, patriciërs en gegoede burgerij. Zij konden zich onder andere bezig houden met luxezaken als het aanschaffen van exotische tulpen. Bloembollen waren toen nog een luxeproduct, dat op kleine schaal geteeld werd in de omgeving van Haarlem. In de zeventiende eeuw werden 'oude duinen' in de bollenstreek afgegraven ten behoeve van bebouwing en wegaanleg in de steden, of ten bate van de bollenteelt. De tulpengekte (1636-1637), waarbij de prijs van een tulpenbol in korte tijd kon oplopen tot astronomische bedragen, gaf een impuls aan de ontwikkeling van de bollenteelt op de zavelige strandwallen van het kustgebied. In de negentiende eeuw kwamen bloembollen ook binnen het bereik van minder rijke groepen en steeg de vraag, vooral toen in de tweede helft de export naar het buitenland op gang was gekomen. Tuinders uit de omgeving van Haarlem verhuisden toen hun kwekerijen naar het zuiden, waar nog ruimte genoeg was. Daarmee tekende zich het begin van de bollenstreek af. Het jaarlijkse evenement van de Keukenhof (sinds 1949), waar in het voorjaar bolgewassen van tuinbouwbedrijven uit de bollenstreek worden tentoongesteld, getuigt van een nog altijd grote populariteit van bloembollen.

Aanleg trekvaarten

Door de spectaculaire economische groei in de vroege zeventiende eeuw groeide ook de

Turfwinning (bron: auteur onbekend - oude kaart)

behoefte aan regelmatig en beter georganiseerd openbaar vervoer. Het transport per trekschuit, de 'intercity van de zeventiende eeuw', is aanzienlijk sneller en prettiger dan het transport over land. In de periode tussen 1636 en 1664 werden de belangrijke steden door de aanleg van trekvaarten onderling verbonden. In 1636 werd het traject tussen Rotterdam en Delft in gebruik genomen en in 1637/1638 volgde de dienst vanuit Den Haag naar Leiden en Delft. In 1658 werd de door Gouda gewenste verbinding met Amsterdam geopend, maar deze heeft het succes van de route via Leiden en Delft nooit kunnen evenaren, ook omdat een trekschuitverbinding tussen Gouda en Rotterdam niet van de grond kwam. Daarnaast werden nog enkele kleinere trekvaarten aangelegd, zoals de verbinding tussen Delft en Maassluis in 1645 en tussen Delft en Vlaardingingen in 1657. In 1664 tenslotte werd een jaagpad aangelegd langs de Oude Rijn tussen Leiden en Utrecht, zodat ook hier een trekschuitdienst kon starten.

Grootschalige turfwinning

Naarmate er meer mensen in de steden woonden en ook de nijverheid in en nabij de steden toenam (zoals de lakenindustrie in Leiden en de steen- en pannbakkerijen aan de Oude Rijn), nam ook de vraag naar brandstof voor de steden toe. In de veengebieden nabij de steden werd daarom op grote schaal turf gewonnen. Vaak werd het veen hierbij tot op de onderliggende kleilaag afgegraven. Deze turfwinning leidde tot het ontstaan van legakkers en plassen (Nieuwkoop, Reeuwijk, Voor- en Achterplas bij Hillegersberg) alsook tot grote aaneengesloten plassen zoals de

Paleis Honselaersdyck (circa 1683) door Abraham Blooteling
(bron: geschiedenisvanzuidholland)

Stadhouder Willem III aan de Oude Hollandse Waterlinie;
schoolplaat uit de vroege 20ste eeuw (bron: J. Hoyneck van
Papendrecht www.utrechtaltijd.nl)

Zuidplas en de Nieuwkoopse plassen.

De introductie van de vijzelmolen (1634), die het water van laag naar hoog schroeft, maakte het mogelijk deze veenplassen weer droog te malen. De steilranden op de overgang van het onvergraven veen (bovenland) naar droogmakerij tekenen nog altijd het landschap.

Ontwikkeling landgoederen en buitenplaatsen

In de zeventiende eeuw kwamen in Zuid-Holland op grote schaal landgoederen en buitenplaatsen tot ontwikkeling, gesticht door welvarende stedelingen die zich naast hun huis in de stad een buitenplaats konden veroorloven. Die rijkdom vergaarden zij in veel gevallen aan internationale handel door de koloniën en ten koste van vele contractarbeiders en tot slaaf gemaakten. Uit recent onderzoek naar de betrokkenheid van de provincie Zuid-Holland bij het slavernijverleden komt deze relatie met landgoederen en buitenplaatsen ook nadrukkelijk naar voren (zie: Geketend voor Hollands Glorie, 2023). Zo is de buitenplaats Berbice bijvoorbeeld vernoemd naar de gelijknamige Nederlandse kolonie en rivier aan de noordkust van Zuid-Amerika.

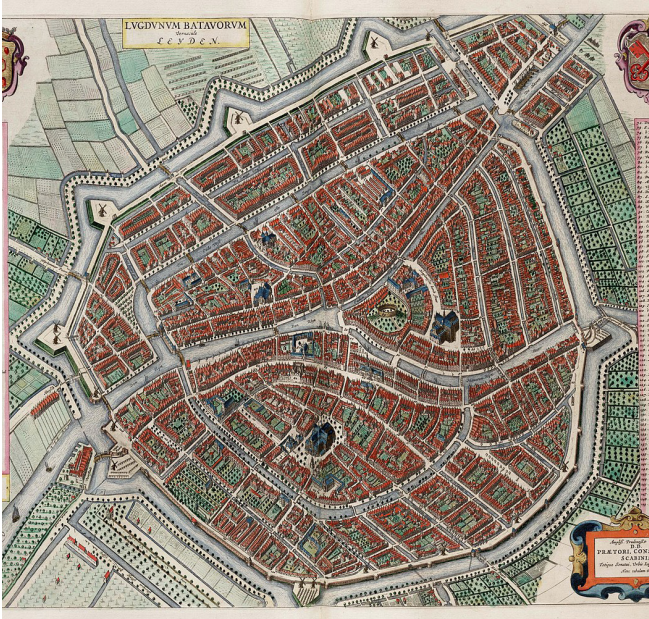
Bezitters van een buitenplaats brachten de zomermaanden liever door op het platteland dan in de drukke stad, waar het zonder schoon water en riolering niet erg aangenaam was. Een buitenplaats was er in de eerste plaats voor het vermaak, maar bij de grotere landgoederen hoorden ook akkers en weilanden, bossen, boomgaarden, moestuinen en kassen.

In de ideale buitenplaats kwam het beste van twee werelden samen. Ze waren gelegen in het landschap waar men kan genieten van de rust en de natuur, maar ook de stad was nabij, door middel van goede en comfortabele verbindingen ernaartoe zoals (trek)vaarten en wegen. Om die reden lagen buitenplaatsen vaak als clusters bij elkaar, zoals in de duinzoom, in het gehele Westland, op de strandwallen tussen Den Haag en Leiden en tussen Katwijk en Haarlem, op de strandwallen tussen Rijswijk en Voorburg, op de oeverwallen langs de Oude Rijn en nabij Rotterdam, aan de Rotte en in Kralingen.

Een bekend voorbeeld van een buitenplaats in het Westland is het Huys te Honselaersdyk. In 1612 kocht prins Frederik Hendrik dit kasteel met heerlijkheid van de Heren van Naaldwijk, waarmee het een koninklijk hof werd in eigendom van de familie Van Oranje Nassau. Deze liet het kasteel aanzienlijk uitbreiden en om het huis werd een uitgestrekte baroktuin aangelegd. In die tijd was het Huys te Honselaersdyk belangrijker en omvangrijker dan nu Paleis het Loo.

Ontwikkeling Oude Hollandse Waterlinie

In het rampjaar 1672 besloten de Staten van Holland en West-Friesland tot de aanleg van de Hollandse Waterlinie, waarbij men delen van het land gecontroleerd onder water kon zetten (inunderen) om zo de vijandelijke troepen de doorgang te belemmeren. Deze verdedigingslinie combineerde versterkte steden, forten en schansen met in geval van nood te inunderen polders. In Zuid-Holland maakten de

Kaart van Leiden uit 1649 van Joan Blaeu (bron: Atlas van Loon)

Molens van Kinderdijk (foto door Cees van der Wal)

vestingsteden Schoonhoven en Nieuwpoort en Fort Wierickerschans - waar de Enkele Wiericke aansluit op de Oude Rijn - deel uit van de Oude Hollandse Waterlinie.

Achttiende eeuw

Stedelijke ontwikkelingen

Waar er in de zeventiende eeuw enorme groei werd doorgemaakt, volgde er in de achttiende eeuw juist een instorting. Zo was in Leiden de bevolkingskrimp enorm in de achttiende eeuw. In 1732 telde Leiden 70.000 inwoners, in 1795 nog maar 31.000.

Begin achttiende eeuw ontwikkelde Hermannus Boerhaave zich tot een internationaal vooraanstaand arts-botanicus, verbonden aan de Universiteit van Leiden. Onder leiding van zijn latere leerling Linnaeus ontwikkelde de universiteit zich tot centrum van de medicinale plantenkennis en werd de Leidse Hortus Botanicus aangelegd. In het kielzog van deze belangstelling ontwikkelde de omgeving van Noordwijk zich tot centrum van de kruidenteelt.

In diezelfde periode ontstonden in Delfland en IJsselmonde de eerste warmoezerijen om de nabijgelegen, snel groeiende steden (Den Haag, Delft, Vlaardingen, Schiedam en Rotterdam) van groenten en fruit te voorzien. Platbodems brachten de producten van het land over het water naar de stedelijke markten.

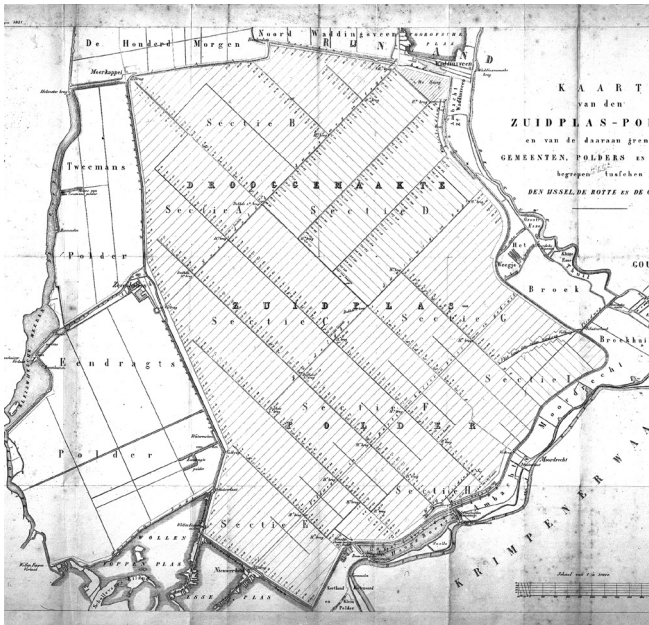
Droogmaken van de veenplassen

In de waterrijke veengebieden vormde de

oeverafkalving ('waterwolf') van de door vervening ontstane plassen een grote bedreiging voor de nabijgelegen dorpen en steden. In 1533 werd het kleine Achtermeer ten zuiden van Alkmaar droog gemalen, waarmee de eerste droogmakerij van Nederland een feit was. Dit was meer dan een polder; niet alleen had dit volledig bedijkte gebied een eigen waterhuishouding, het was een voormalig water, een echte "droogmakerij". Het leidde de nieuwe fase van de landaanwinning in, die tot in de 20ste eeuw een wezenlijk deel van de Nederlandse bewoningsgeschiedenis heeft gevormd. De nieuwe techniek werd vervolgens voor meerdere kleine veenmeren gebruikt, vooral in Zuid-Holland. In Zuid-Holland werd in 1614 begonnen met het droogmalen van het Zoetermeerse meer. Daarna volgden er veel meer droogmakerijen, zo werd in 1775 door Bleiswijk en Hillegersberg toestemming gevraagd om de plassen binnen hun grondgebied, zo'n 3600 hectare, droog te malen. De Staten van Holland besloten hierop deze droogmaking zelf te financieren, waarmee de eerste staatsdroogmakerij werd gerealiseerd. Op dezelfde wijze werd in 1794 besloten de Nieuwkoopse Plassen droog te maken (het gebied van de Nieuwkoopse Plassen is later ondieper en slechts ten dele verveend, wat tot de huidige plassen heeft geleid).

Nieuw boezemstelsel in de Alblasserwaard

De afwatering van de Alblasserwaard verliep tot in de dertiende eeuw langs natuurlijke weg naar de grote rivieren. Door ontwatering en het inklinken van de bodem ontstonden echter steeds

Kaart van de Zuidplaspolder (1850) (bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, bewerking BSLA)

Vesting Gorinchem

<https://www.hollandsewaterlinies.nl/nl/locaties/4158667338/vesting-gorinchem>

vaker problemen bij hoge rivierwaterpeilen. Halverwege de veertiende eeuw werden twee grote afwateringseenheden tot stand gebracht: de Overwaard en Nederwaard. De afwatering van de Alblasserwaard in de Lek vond plaats op het laagste punt bij het dorp Kinderdijk. Dit systeem werd omstreeks 1738 vervangen door een noviteit: de aanleg van hoge (berg)boezems. De ontwikkeling van het systeem van een hoge boezem naast een lage boezem bood fors meer ruimte voor wateropslag. Om het water vanuit de lage boezem in de hoge boezem te kunnen malen werden 20 windmolens gebouwd, waarvan er nog 19 over zijn (een molen stortte in 1945 in en is in 1957 gesloopt, nu resteert de fundering nog). De resterende molens vormen nu het unieke molenlandschap van Kinderdijk, dat inmiddels door Unesco is uitgeroepen tot werelderfgoed.

Eerste helft negentiende eeuw

Teloorgang Huys te Honselaersdyk

Tijdens de Franse overheersing (1794-1814) werd het Huys te Honselaersdyk tot nationaal eigendom verklaard, waarna kasteel en tuinen snel in verval geraakten. In 1815 werd het complex nagenoeg in zijn geheel gesloopt. Dat lot trof ook vele andere buitenplaatsen in de omgeving. Tuinlieden van de buitenplaatsen verspreidden hun kennis en begonnen stukken grond te pachten om 'warmoezerij' te bedrijven.

Hollandse Waterlinie

Direct na de Franse overheersing werd in 1815 het plan ter hand genomen om de Oude Hollandse Waterlinie te vervangen door een nieuwe. Deze

Nieuwe Hollandse Waterlinie werd meer naar het oosten gelegd, zodat ook Utrecht als belangrijke stad er deel van uit ging maken. De aanleg duurde tot 1870, de linie functioneerde tot 1940.

Met het voltooiën van de Nieuwe Hollandse Waterlinie werden stadsmuren en vestingwerken van steden die niet tot deze linie behoorden overbodig en in de loop van de tijd vaak afgebroken. Hierdoor kwam ruimte vrij voor stadsuitbreiding (zie 2.3).

Stelling van het Hollandsch Diep en het Volkerak

Om een aanval op het zuidelijk deel van Holland te voorkomen en de waterverbinding tussen Holland en Zeeland te beschermen, werd in de 19de en 20ste eeuw ook in het gebied waar Hollands Diep, Volkerak en Haringvliet samenkomen een stelling ontwikkeld. In deze stelling waren eerder aangelegde verdedigingswerken (Fort Prins Frederik en andere werken bij Ooltgensplaat) geïntegreerd.

Drooglegging van de Zuidplas

In de negentiende eeuw kalfden de oevers van de Zuidplas - die eerder door intensieve veenwinning was ontstaan - dusdanig af dat dit een bedreiging vormde voor de nabijgelegen steden (zoals Gouda) en dorpen. Daarbij kwam dat in de negentiende eeuw de landbouwgronden flink in waarde waren gestegen, hetgeen de drooglegging van de in de loop der tijd ontstane veenplassen extra interessant maakte.

In 1816 besloot koning Willem I tot het droogleggen van de Zuidplas. Op basis van een

Glastuinbouw in het Westland (bron: gemeentearchief Westland)

Opgevaaren grond (bruin) heeft in het Westland tot een unieke bodemkaart geleid. (bron: De Bodemgesteldheid van het Westland, 1948, Dr. Ir. W.J. van Liere)

lijn tussen de kerktorens van Moerkapelle en Moordrecht werd een raster ontworpen van “blokken” van ongeveer 800 × 800 meter, omgeven door ‘tochten’. Dertig windmolens maalden het water naar de ringvaart en in 1840 was de Zuidplas drooggelegd.

Oprichting van provincie Zuid-Holland

Op 19 september 1814 vond de eerste vergadering van de Provinciale Staten van Holland plaats. Deze bijeenkomst van de provinciale volksvertegenwoordiging kan worden beschouwd als het begin van het provinciaal bestuur in Zuid-Holland. Het idee van bestuur ‘van onderaf’ van vóór de Franse overheersing, had plaatsgemaakt voor bestuur ‘van bovenaf’. In 1840 ging Zuid-Holland verder als zelfstandige provincie. Het ‘besturen van de provincie’ was in deze beginperiode vooral een kwestie van het doorsluizen van beslissingen die op nationaal niveau waren genomen. Van armoedebestrijding tot het regelen van de breedte van de sloten. Al snel ontfermde de provincie zich ook over allerlei vaarwegen: men vond ze van essentieel belang voor de Zuid-Hollandse economie en de steden hadden veelal de middelen niet om ze te verdiepen en te verbreden. Tussen pakweg 1875 en 1925 kreeg de provincie allerlei nieuwe taken, op het gebied van de zorg, de drinkwater- en elektriciteitsvoorziening en de cultuur bijvoorbeeld. Tegelijkertijd veranderde ook de aard van de provinciale politiek: die werd democratischer. Het takenpakket van de provincie nam steeds meer toe. Van de aanleg van wegen tot het beschermen van erfgoed. Windmolens

werden vanaf eind negentiende eeuw bijvoorbeeld bij bosjes gesloopt omdat zij overbodig waren. Na de oorlog spande de provincie zich actief in om zo veel mogelijk windmolens te behouden.

In de twintigste eeuw heeft de provincie zich enorm ontwikkeld. Naast klassieke taken als het toezicht op gemeenten en het onderhoud van wegen was de provincie mede verantwoordelijk geworden voor uiteenlopende thema's als archeologie, jeugdzorg, milieu en nog heel veel meer. De waaier aan beleidsterreinen was bijna net zo breed als die van het Rijk. Zwaartepunt hierbij lag in de inrichting van de ruimte. Na de reorganisaties van de jaren tachtig en negentig, waarbij Provinciale Waterstaat en de Provinciale Planologische Dienst werden opgeheven, groeide de economie uit tot de voornaamste leidraad van het beleid.

2.3 EEN NIEUWE TIJD: 1850-1945

Rond 1850 begint een nieuw tijdperk voor de ruimtelijke ontwikkeling van Zuid-Holland. De industrialisatie, internationalisering en ontwikkeling van de infrastructuur veranderen het landschap van de provincie ingrijpend.

Internationalisering; ontwikkeling van de greenports

Aan het einde van de negentiende eeuw nam het internationale handelsverkeer toe. De internationalisering en de daarmee gepaard gaande vergroting van de afzetmarkten gaf een impuls aan de ontwikkeling van de bollenstreek, Westland, Boskoop, in het gebied rondom Berkel en Rodenrijs, Pijnacker en Moerkapelle. De

Bollenteelt op de strandvlakte
(bron: www.nationaalparkhollandseduinen.nl)

bollenbedrijven, vanouds gevestigd op de zavelige strandwallen, breidden uit tot op de strandvlakten. Om deze zwaardere klei/veen- gronden geschikt te maken, werden zij op grote schaal 'omgespoten', waarbij de zandige ondergrond aan de oppervlakte werd gebracht. De dan nog relatief kleine bollenpercelen werden van elkaar gescheiden door beukenhagen, die jaarrond tekening in het landschap brengen.

In deze periode ontwikkelde in het Westland de tuinbouw zich op grotere schaal, dicht bij Delft en Den Haag, waar de afzetmarkten waren. In de negentiende eeuw waren de meeste buitenplaatsen in deze streek verdwenen en werd de vrijgekomen grond voor tuinbouw gebruikt. De productie van groente en fruit steeg ook dankzij de vruchtbare zavelgrond, verkregen door afgegraven duinzand met de zeeklei te vermengen. Tuinders gingen hun gewassen achter muren en onder glas telen. Eind negentiende eeuw nam de handel met Engeland een vlucht. Daarna ging het snel. Door de moderne ontwikkelingen in de transport, export en techniek ontstond in de twintigste eeuw het kassengebied dat wij nu kennen, waarin de oude krekken uit de periode van de inbraken door de zee, de structurerende elementen zijn. Deze structuren zijn nog altijd goed zichtbaar, en in de zomer het decor van vele bootrecreanten.

Eeuwenlang heeft Boskoop, nu het centrum van sierboomteelt, zich met name toegelegd op de teelt van fruit en fruitbomen, met name appels en appelbomen. Daar waar in de omliggende plaatsen, zoals Waddinxveen, Reeuwijk en

Gezicht op de baggerwerken op de Nieuwe Merwede met vijf van de zes rijksbaggerwerktuigen in actie, 1878 - schilderij van Jan Kuijpers
(bron: Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren)

Nieuwkoop, de winning van turf belangrijk was om aan inkomsten te komen, daar werd door de abdij van Rijnsburg, die het volle eigendomsrecht van Boskoop bezat, het behoud van de vruchtbare turfslag verordonneerd. De vruchtbare veenbodem lag ten grondslag aan de ontwikkeling van de boomteelt-cultuur in Boskoop. Boskoop startte aan het einde van de negentiende eeuw met de export van zijn producten, waarbij Duitsland eerste afnemer was.

De tuinbouw in het Oostland heeft apart van het landelijk veel bekendere Westland een eigen autonome ontwikkeling doorgemaakt. Aan de randen van Rotterdam en de dorpen daaromheen ontstond eind negentiende eeuw de eerste tuinbouw onder glas. Onder invloed van de groeiende exportmogelijkheden (via Rotterdam met haven en spoor) en de snelgroeiende thuismarkt rond 1900 raakte de teelt van groenten onder glas in een stroomversnelling. Het eerste glas in het Oostland is vooral geconcentreerd op en langs de dijken van de vaarten, vanwege de lichtere grond, betere waterhuishouding en transportmogelijkheden per veulingschuit.

Drooglegging van de laatste plassen

Tussen 1865 en 1874 zijn nabij Rotterdam, tussen de Rotte en Nieuwerkerk aan den IJssel vijftien kleinere veenplassen drooggelegd (met een totale omvang van 2660 hectare) om landbouwgrond te creëren. Deze grond werd vooral gebruikt voor de tuinbouw. Tot deze droogmakerijen behoorde ook de Prins Alexanderpolder, die lange tijd als laagste punt van Nederland gold (inmiddels is het

Het badhuis van Jacobus Pronk, getekend door Roelof van der Meulen in 1824 (bron: Rijksmuseum / <https://www.scheveningentoenennu.nl/toenennu/kurhaus/index.html>)

laagste punt een weiland in de Zuidplaspolder op 6,76 m -NAP, omdat de Prins Alexanderpolder is opgehoogd voor bouwactiviteiten). Met de drooglegging van de plassen is het open water dat na de vervening lange tijd het landschap van Zuid-Holland tekende, vergaand uit het landschap verbannen.

De meeste droogmakerijen werden in een samenhangend ontwerp ingericht met een centrale ontsluitingsweg in de lengterichting van de polder en een aantal onder een rechte hoek kruisende dwarswegen. Het agrarische land kreeg een zeer regelmatige strokenverkaveling.

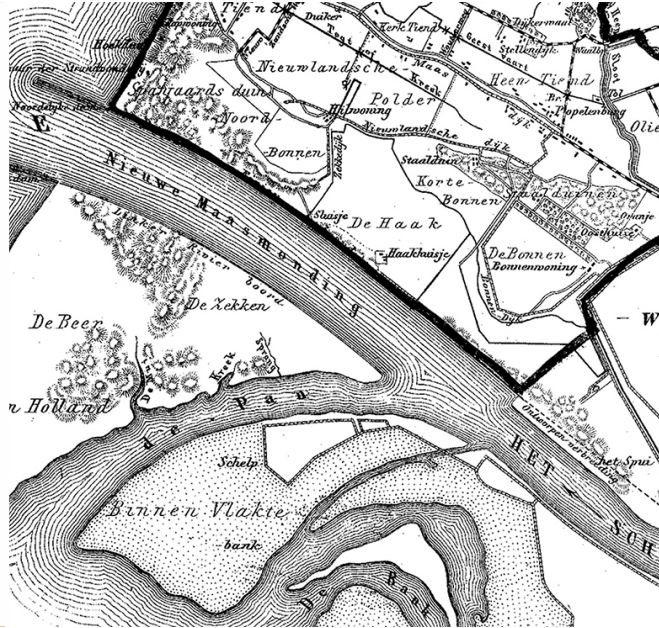
Nieuwe Merwede

Tussen 1861 en 1874 werd dwars door de Biesbosch de Nieuwe Merwede gegraven om het water van Maas en Waal beter af te kunnen voeren. De Maas sloot toen nog bij Woudrichem aan op de Waal / Boven Merwede. Bij de aanleg werden stoombaggers ingezet. Deze nieuwe uitvinding lag aan de basis van de vermaarde 'baggerindustrie' uit de regio Sliedrecht-Gorinchem (waar nog altijd dit type bedrijven zijn gevestigd).

Vervolgens is rond 1900 de Bergsche Maas (Brabant) aangelegd die via de Amer uitkomt in het Hollands Diep. Dit grote waterstaatkundige werk waarbij ook de bovengenoemde Maasloop naar Woudrichem werd afgedamd, moest een eind maken aan de steeds moeizamer afvoer van de Maas.

Mens sana in corpore sano

In 1818 was in Scheveningen aan de Verlengde

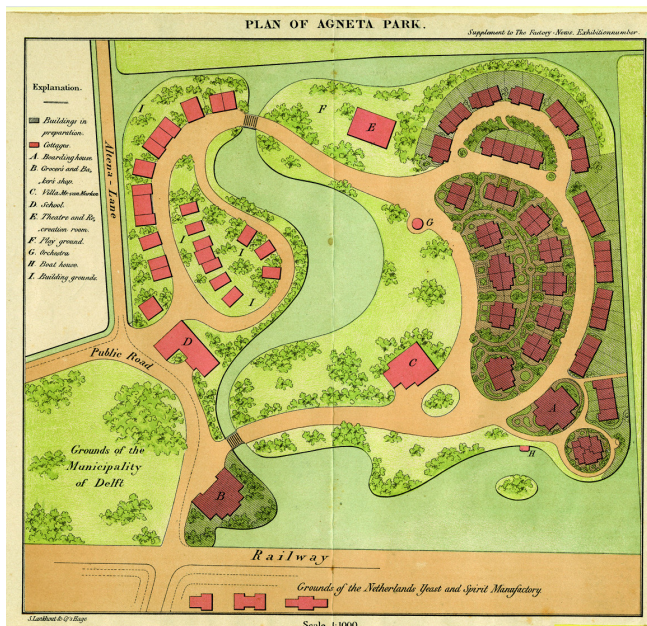

De Nieuwe Waterweg op een kaartfragment uit de Gemeente-Atlas 1866-1870 van Jacob Kuyper <https://kustverlichtingsmuseumhoekvanholland.nl/nieuwe-waterweg/>

Badhuisstraat al een houten paviljoen met badhuis verzezen, dat tien jaar later werd vervangen door een veel groter 'Stedelijk badhuis'; het Grand Hôtel des Bains. Dit was het begin van de badcultuur in Zuid-Holland, in navolging van kuuroorden die op veel plekken elders in Europa verschenen. Bij de gegoede burgerij groeide in die tijd de belangstelling voor hygiëne en gezondheid; een gezonde geest in een gezond lichaam. Met name aan de zeelucht werd een heilzame werking toegedicht. Langs de kust van Zuid-Holland verzezen badhotels, zeehospita en sanatoria. Noordwijk, Katwijk en Scheveningen, van oorsprong vissersdorpen en vanuit het binnenland goed bereikbaar, ontwikkelden zich tot populaire badplaatsen.

In Scheveningen werd het Stedelijk Badhuis in 1885 vervangen door het Kurhaus, een naam waaruit ook de opkomst van internationaal toerisme spreekt.

Vanaf begin twintigste eeuw kwam de vrijetijdsbesteding voor een breed publiek op gang. Met de aanpassing van de werkweek ten gunste van werknemers ontstond bij mensen meer ruimte voor recreatie en ontspanning, zoals boswandelen. De eerste ANWB paddenstoel werd in 1919 langs een route geplaatst en Natuurmonumenten (opgericht in 1905) begon rond 1922 na te denken over hoe de recreërende burger kon worden betrokken bij natuurbescherming. In 1928 werd het Kralingerhout in Rotterdam geopend. Daarnaast groeide ook het aantal campings, recreatieterreinen, dierentuinen en musea.

Plantekening voor het Agnetapark Delft (getekend in 1881), ontwerp van Zocher (bron: collectie Stadsarchief Delft)

Spoorkaart (1889) (bron: www.nicospilt.com) en eerste Rijkswegenplan (1927) (bron: Rijkswaterstaat) - bewerkt door BSLA)

Industrialisatie

De Oude Rijn ontwikkelde zich tot een werkrivier, met aan de oevers houtzagerijen, scheepswerven, kalkovens en kaaspakhuizen, als ook fabrieken voor steen, dakpannen, beton, cement, asfalt, zeep, aardewerk, melk en vruchtensap (Boskoops fruit).

De aanleg van de Nieuwe Waterweg (1872) gaf een impuls aan de havenontwikkeling in de Zuid-Hollandse Delta. De aanvankelijk meer lokale havens ontwikkelden zich tot internationaal georiënteerde havencomplexen. In Rotterdam vormden de aanleg van de Rijnhaven en de Maashaven (1890) de opmaat voor de ontwikkeling van de Europoort.

Vroege stedelijke uitbreidingen

Omstreeks 1900 woonden in Zuid-Holland nog altijd meer mensen 'op het land' dan 'in de stad'. Men woonde voornamelijk in de dorpen, in de lange lintdorpen of op en bij de boerderij in het land. De omslag zette eind negentiende eeuw in, wanneer in het kielzog van de industrialisatie een proces van verstedelijking op gang kwam. Daarbij creëerde de vestingwet van 1874 verschillende kansen. Vestingsteden als Leiden en Delft hadden tot dat moment niet de mogelijkheid om buiten de vesting uit te breiden, zij moesten het doen met de ruimte die binnen de vesting aanwezig was. Dat leidde tot intensieve, dichtbebouwde steden waar wonen, werken en handel met elkaar waren gemengd. De opheffing van de vestingwet maakte dat de vestingsteden buiten de vesting konden uitbreiden. In veel gevallen werden de voormalig bolwerken omgevormd tot een singelpark.

Andere steden als Den Haag en Rotterdam hadden al wel de mogelijkheid om nieuwe uitleggebieden te ontwikkelen.

Een deel van de nieuwe uitleggebieden werd ontwikkeld op lagere en drassiger terreinen die voorheen als minder geschikt werden bevonden. Zo breidde Den Haag niet alleen uit op de zandgronden direct achter de duinen (Archipelbuurt, Zeeheldenkwartier, Duinoord), maar ook in de veengronden oostelijk van de oude binnenstad (Schilderswijk). In Rotterdam werden oude zeekelepolders grenzend aan de binnenstad getransformeerd tot woonwijken (Kralingen, Crooswijk) waarin voormalige zeedijken nog altijd fier herkenbaar zijn en ook de voormalige buitenplaatsen (Trompenburg, Woudestein, Jericho, Excelsior) zijn opgenomen.

Bij de stedelijke uitbreidingen werden nieuwe stedenbouwkundige ideeën toegepast, gericht op het bevorderen van het welzijn van de mensen. Een bijzonder voorbeeld hiervan is het Agnetapark in Delft (1884), waar in tegenstelling tot veel arbeiderswoningen in de stad degelijke huizen werden gebouwd voor de fabrieksarbeiders, met voldoende ruimte voor gezinnen en gelegen in een gezonde groene omgeving.

Daarnaast kwam het idee van het tuindorp op, zoals Vreewijk in Rotterdam en de Vogelwijk in Den Haag. De tuindorpen kenmerken zich door lage eengezinswoningen met een voor- en een achtertuin en een omgeving met veel groen. Het ontbreken van stedelijk vertier zoals kroegen en de sterke nadruk op de gezinswoning als kern van het leven, moesten bijdragen aan de vorming van een fatsoenlijk, burgerlijk karakter.

De tramlijn Den Haag-Wassenaar-Leiden leidt de ontwikkeling van de villa-cultuur in (bron: www.ovnieuws.info)

Ongedateerde geallieerde luchtfoto van de Haagse tankgracht, onderdeel van de Atlantikwall (bron: Archief J. Buisman)

Ontwikkeling van spoor en autoweg

Lange tijd was het transport over het water dominant. In 1842 werd het spoor tussen Leiden en Haarlem geopend, dat tussen 1842 en 1847 werd verlengd via Leiden en Den Haag naar Rotterdam. In de periode daarna werden onder leiding van de Nederlandsche Centraal-Spoorweg-Maatschappij (opgericht in 1860) vele spoorlijnen aangelegd, gefinancierd uit de inkomsten van het cultuurstelsel in Nederlands-Indië. Eind negentiende eeuw hadden de spoorwegen op de vervoersmarkten nog het monopolie, maar na 1900 kregen zij concurrentie van de auto, de (auto)bus en het vliegtuig.

In de jaren twintig begon iedereen te beseffen dat de opmars van de auto onstuitbaar was. Dat had grote gevolgen voor de inrichting van Nederland. Er waren wel wegen, maar die waren niet berekend op snel autoverkeer. In 1927 verscheen daarom het Rijkswegenplan, een ambitieus plan voor de aanleg van nieuwe autowegen. In het kielzog daarvan kwam de provincie Zuid-Holland met een provinciaal wegenplan voor nieuw aan te leggen secundaire wegen. Tot dan toe had de provincie zich beperkt tot wegonderhoud, maar dankzij een nieuwe financieringsstructuur kon de provincie nu ook daadwerkelijk wegen aanleggen.

De ontwikkeling van de spoor- en snelwegen zette een trendbreuk in. Voorheen volgde de ontwikkeling van infrastructuur nauwgezet de ondergrond. Zo vormden in de kuststreek de strandwallen de basis voor de belangrijkste doorgaande wegen, was in het veen de ligging van

de historische wegen vaak te herleiden naar de loop van dijken en kaden en volgden in de Delta de hoofdwegen de oude oeverwallen en kreekruigen. De aanleg van de spoor- en snelwegen ontwikkelde zich 'foot loose'. De technische ontwikkeling maakt dat men zich minder door de ondergrond hoefde te laten leiden. Het tracé werd primair bepaald door de kortste verbinding.

Teloorgang van buitenplaatsen

Hoewel er nog altijd vele buitenplaatsen intact zijn, zijn in de loop der tijd ook veel buitenplaatsen verdwenen, met name in de twintigste eeuw. Ze werden bijvoorbeeld opgekocht en verkaveld door gemeenten en projectontwikkelaars, die er villawijken bouwden of recreatieterreinen maakten. De statige landhuizen kregen veelal een nieuwe bestemming.

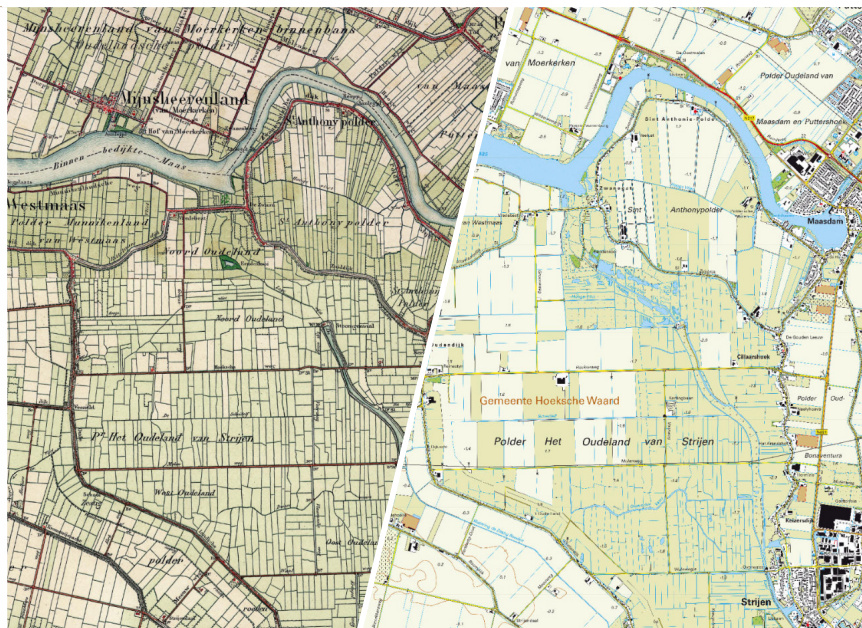
Opkomst van de villa-cultuur

De aanleg van het Hofpleinlijntje (1908) maakt Wassenaar ook voor Rotterdammers die buiten in het groen wilden wonen gemakkelijk bereikbaar. Het zijn dan met name de havenbaronnen die de overstap naar 'het zand' maken. De aanleg van de tramlijn Den Haag-Wassenaar-Leiden (1923-1925) maakte Wassenaar vervolgens voor nog meer gegoede stadsbewoners - met de wens dicht bij zee te wonen - bereikbaar.

Dat leidde de ontwikkeling van de villa-cultuur in. Op aanzienlijke schaal werden voormalige buitenplaatsen -of gronden behorend bij de landgoederen- door exploitatiemaatschappijen verkaveld en omgezet tot villaparken.

Na de Tweede Wereldoorlog werd de ruilverkaveling groots aangepakt (bron: Archief Hofdijk, Rotterdams archief)

Ruilverkaveling in de Hoeksche Waard (bron: Topografische kaarten van 1900 en 2023 - www.topotijdreis.nl)

Tweede Wereldoorlog 1940-1945

In de Tweede Wereldoorlog legde de Duitse bezetter de Atlantikwall aan om een aanval van de geallieerde troepen vanuit zee te kunnen pareren. Deze verdedigingslinie liep in Nederland van Breskens tot aan Schiermonnikoog en is met name in Den Haag (Stadhouderskade, wederopbouwplan Dudok), Wassenaar (bunkercomplexen in het duin, grenzend aan het strand, met zicht over zee) en Valkenburg (officiersverblijven, tankgracht) nog herkenbaar aanwezig.

2.4 DE NAOORLOGSE PERIODE

De oorlog laat het land in grote schade achter. In de wederopbouwperiode bloeit het land weer op in ongekennde economische voorspoed. De gedachte van een maakbare samenleving en een maakbaar land overheerst. Deze groei liep op plekken ook steeds meer tegen grenzen aan. Omdat ontwikkelingen zich snel opvolgden, is het ontwikkelverhaal van de naoorlogse periode omwille van de leesbaarheid meer thematisch georganiseerd.

Ruilverkavelingen en landinrichtingen

In de twintigste eeuw hebben ruilverkavelingen de vaak kleinschalige structuur van het platteland soms radicaal veranderd. Ruilverkaveling bestond uit maatregelen om de inrichting van landelijk gebied te verbeteren en moest boeren in de race houden met hun Europese concurrenten. Redenen voor de ruilverkavelingen waren versnipperd grondbezit, kleine, slecht bereikbare percelen en gebrekkige ontwatering. Met de ruilverkavelingen

hoopte men een belangrijk deel van deze problematiek te kunnen oplossen. Daarnaast was het doel om fysieke, sociale en economische achterstanden op het platteland ten opzichte van de steden weg te werken. Deze doelen werden aangemoedigd door het enthousiasme over de maakbare samenleving. De regie lag bij het Rijk, in het bijzonder bij het Ministerie van Landbouw. De eerste Ruilverkavelingswet stamt uit 1924 en is later enkele keren aangepast. Zo is in 1954 de doelstelling van ruilverkaveling verruimd van vooral agrarische verbetering tot de inrichting van het landelijk gebied in brede zin. Met die wijziging konden belangen zoals recreatie, infrastructuur en natuurontwikkeling een grotere plaats krijgen. Ook werd wettelijk vastgelegd dat voor elke ruilverkaveling een landschapsplan moest worden opgesteld. In 1985 ging de Ruilverkavelingswet over in de Landinrichtingswet. Vanaf dat moment werd ook land heringericht met behoud van cultuurhistorie als duidelijke nevendoelstelling. Organisatorisch vond in 1995 een wijziging plaats waarbij belangrijke bevoegdheden werden overgedragen aan de provincies. In 2007 hebben Ruilverkavelings- en Landinrichtingswetten plaatsgemaakt voor de Wet Inrichting Landelijk Gebied.

Vanuit het Rijk was de Cultuurtechnische Dienst verantwoordelijk voor de uitvoering van de ruilverkavelingen. Deze werd omgevormd tot Landinrichtingsdienst en later de Dienst Landelijk gebied, om uiteindelijk in 2015 te worden opgeheven.

De verbeteringen van de inrichting van het

Natuurnetwerk Nederland

Hollandse duinenkust bij Ouddorp

landelijk gebied openden de weg voor een efficiënter en grootschaliger landbouwkundig gebruik door rationalisering van de verkavelingen, rechtstrekken en verbeteren van waterlopen, grondruil en de bouw van nieuwe boerderijen. Verder zijn er nieuwe gemalen ingezet en vele uniforme betonnen bruggen over de waterlopen aangelegd. Het waterbeheer werd optimaal afgestemd op het agrarisch gebruik: peil volgde functie. De verbeterde ontwatering maakte ook in de voorheen natte gebieden, die eerder alleen geschikt waren als extensief hooiland, een intensiever gebruik mogelijk. Het waterbeheer is er ook op gericht dat de boeren al vroeg in het jaar met zwaarder materieel het land op konden. Bodem en water werden dus minder sturend in het grondgebruik.

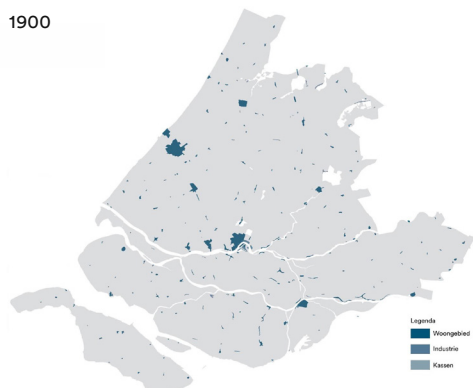
Natuur- en landschapsbescherming

Na afsluiting van de ruilverkavelingen en de latere landinrichtingsprojecten, heeft de schaalvergroting in het landelijk gebied niet stilgestaan. Dit leidde tot een flinke achteruitgang van de ecologische waarden op het boerenland en ook in beschermde natuurgebieden. In Nederland heeft zich parallel aan de groei van steden, landbouw en recreatie een grote en gevarieerde natuurbeschermingssector ontwikkeld. De eerste natuurbescherming in Nederland stamt al uit 1880 met de Nuttige Dierenwet, nadat natuurbeschermers en landbouwvertegenwoordigers samen tot de conclusie kwamen dat het uitroeien van insecteneters niet gunstig was voor de natuur en voor de landbouw.

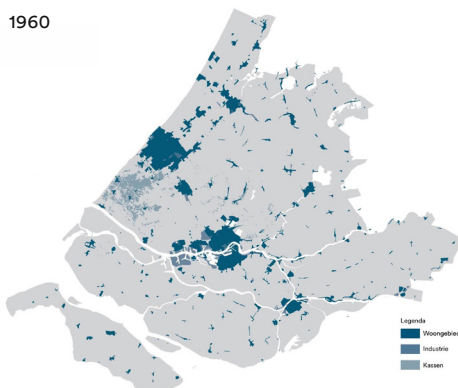
De bemoeienis van de rijksoverheid met natuurbescherming is in de twintigste en eenentwintigste eeuw duidelijk toegenomen. Van een enkele ambtenaar, een enkele wet en een enkel natuurreservaat omstreeks 1900, groeide de inzet tot talloze overheidsdiensten, talloze regelingen en een zeer uitgebreid net van natuurreservaten. Aanvankelijk waren het vooral bossen, landgoederen en duingebieden die de status van natuurreservaat verkregen. De bescherming kwam vooral voort uit de hoek van de wetenschap en vanuit de maatschappij. Zo werd in 1934 de stichting Zuid-Hollands Landschap opgericht vanuit de zorg over het verdwijnen van de lokale natuur. Van 1945 tot 1990 kregen natuurbeschermers steeds meer zeggenschap en werd het landelijk gebied gedemocratiseerd. Hiervoor kwam meer ruimte nadat voedselzekerheid ('nooit meer honger') met behulp van grootschalige ruilverkavelingen gegarandeerd was en Europa aandrong om minder aandacht te schenken aan de productiefunctie van het landelijk gebied en meer aan andere kwaliteiten. Het landelijk gebied was niet meer het exclusieve domein van de landbouw. Vanaf de jaren 70 kwamen de kwaliteit van het oppervlaktewater, de luchtkwaliteit, het welzijn van dieren, de kwaliteit van het voedsel en de gezondheid van mensen nadrukkelijker op de maatschappelijke agenda te staan.

Tussen 1990 en 2000 kwam tijdelijk de nadruk te liggen op de intrinsieke waarde van natuur en natuurontwikkeling. Zo werd in 1990 de Ecologische Hoofdstructuur (EHS) ontwikkeld, een stelsel van grote natuurgebieden, met

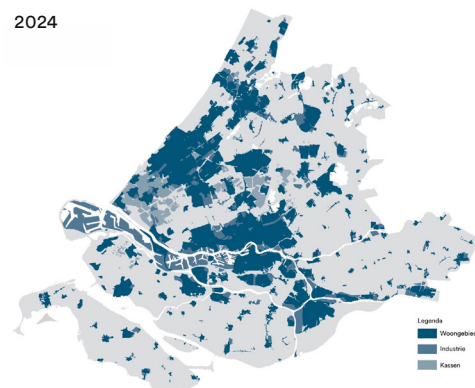
1900

1960

2024

Ontwikkeling van stedelijke bebouwing, industrie en glastuinbouw in Zuid-Holland van 1900 tot nu (Vijfheerenlanden staat hier nog op de kaart, maar valt sinds 1 januari 2019 onder de provincie Utrecht).

zelfregulerende natuur waarin bepaalde natuurlijke processen zoals overstromingen vrij spel kregen. Europees beleid speelde hierbij een grote rol. De EHS was bijvoorbeeld deels gekoppeld aan Europese plannen voor een soortgelijk Europees netwerk. In 2014 ging de EHS over in het Natuurnetwerk Nederland (NNN) en werd de provincie verantwoordelijk voor de ontwikkeling ervan. De EHS betekende niet alleen een trendbreuk, geen landbouwgrond verwerven uit natuurgrond maar andersom, maar het leidde ook tot een duidelijke scheiding tussen landbouw- en niet-landbouwgronden. Vanaf 2004 zijn in Zuid-Holland naast de EHS ook in totaal 21 Natura2000-gebieden aangewezen, waaronder de grote wateren en verschillende duingebieden.

Stedelijke groei

Woonden in het begin van de twintigste eeuw in Zuid-Holland meer mensen op het land dan in de stad, in de naoorlogse periode draait dit beeld radicaal om. Mensen trokken vanaf de jaren 60 massaal naar nieuwe woongebieden die rondom de steden en dorpen in Zuid-Holland werden aangelegd. De ruimte hiervoor lag veelal op de nattere en lagere delen van het landschap, gebieden die voorheen minder voor de hand lagen. Om de nieuwe woongebieden geschikt te maken, werden daarom grote hoeveelheden ophoogzand aangevoerd.

Om de verstedelijking in goede banen te leiden, zijn in het beleid verschillende perspectieven van invloed geweest. Vanaf de jaren 60 tot halverwege de jaren 80 was men van mening dat verstedelijking zo gestuurd diende te worden dat

de druk op grote steden verlicht zou worden om zo een ongebreidelde suburbanisatie te voorkomen. Om het buitengebied tegen de oprukkende verstedelijking te beschermen werd in de Nota Westen des Lands (1958, feitelijk de eerste nota over de ruimtelijke ordening) en in de Tweede nota over de ruimtelijke ordening (1966) het begrip 'gebundelde deconcentratie' geïntroduceerd. In de Derde nota, in de loop van de jaren 70, werd dit vertaald in het aanwijzen van groeikernen. Woningbouw werd vanaf eind jaren 70 in deze kernen geconcentreerd, zoals in Zoetermeer, maar liep in andere suburbane gemeenten sterk terug. Tussen de kernen werden bufferzones gecreëerd. Een eerste uitvloeisel van de bufferzone-gedachte is de ontwikkeling van het Groene Hart-concept. De verstedelijking werd geconcentreerd in een hoefijzer rondom een uitgestrekt agrarisch veenweidegebied, om het Groene Hart zoveel mogelijk tegen verdere verdichting te beschermen. Vanaf de jaren 80 verschoof de focus naar de gedachte van 'de compacte stad', waarbij de nadruk werd gelegd op het versterken van bestaande stedelijke gebieden. Dit leidde tot een herwaardering van de grote stad als woon- en werkomgeving. De Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening Extra (VINEX) uit 1991 bepaalde waar nieuwe grote stedelijke uitbreidingen konden plaatsvinden. Doordat hierbij overwegend een opvallend lage dichtheid van gemiddeld 30 woningen per hectare werd gehanteerd, had de VINEX-operatie een aanzienlijk ruimtebeslag tot gevolg. In Zuid-Holland liggen deze uitbreidingen met name in Haaglanden (mede door gemeentelijke grenswijzigingen), rond Rotterdam,

Westland ontwikkelt zich tot 'Glazen Stad'

A12 bij Gouda (foto: beeldbank van Rijkswaterstaat)

Dordrecht en Leiden. In tegenstelling tot de verstedelijking van de jaren 60 en 70, werd er in VINEX-wijken over het algemeen zorgvuldiger omgegaan met bestaande landschapsstructuren en bestaande bebouwing.

Om te voorkomen dat steden aan elkaar groeiden, werd in het jaar 2000 het rijksbufferzonebeleid uitgebreid met Oost IJsselmonde en het gebied tussen Den Haag, Zoetermeer en Leiden. In 2017 is het rijksbufferzonebeleid afgeschaft, waarna de provincie zelf bufferzones heeft ingesteld om de ontwikkeling in deze gebieden in goede banen te leiden.

Vanaf 2005 was er meer aandacht voor de internationale concurrentiepositie van steden en groeide het besef dat steden niet op zichzelf staan, maar onderdeel uitmaken van een stedelijk netwerk van regio's. In het concurrentiedenken ging er meer aandacht uit naar het belang van aantrekkelijke woon- en werkmilieus en naar metropoolvorming. Ook kwam er aandacht voor het klimaat. De koers die sindsdien is uitgezet, bepaalt nog steeds het huidige denken. Waar Vinex-wijken vooral werden gebouwd voor het klassieke kerngezin, heeft de laatste decennia een demografische verschuiving plaatsgevonden naar meer twee- en eenpersoonshuishoudens. Deze ontwikkeling draagt bij aan een oplopend woningtekort.

Stenen stad versus glazen stad

In de naoorlogse periode zijn in het Westland nagenoeg alle open weidegronden omgezet naar glastuinbouwgebied en zo ontstond 'de glazen stad'. Tot ongeveer 1960 vond het transport

van de tuinbouwgebieden naar de stedelijke markten voornamelijk over het water plaats; over de Poldervaart naar Schiedam, over de Rotte naar Rotterdam en via de Nieuwe Vaart en de Prinsengracht naar de Grote Markt in Den Haag. De Westlandse veilingcomplexen stonden dan ook stevast aan het water.

Tussen 1930-1960 was de veiling in Rotterdam de grootste groenteveiling van Nederland. Daarnaast waren de veiling van Berkel en de veiling van Pijnacker van betekenis. In de jaren 60 begon het voor het eerst te schuren tussen de ruimte die het Westland innam en de ruimte die de omliggende steden claimden om in de groeiende woonbehoefte te kunnen voorzien. Deze spanning tussen 'trots op de tuinderij' en 'ruimte voor huizen', tussen 'glazen stad' en 'stenen stad' was onderwerp van de populaire dramaserie 'de Glazen Stad' (Willy van Hemert, 1968). In die tijd zijn grote delen van het Westland getransformeerd tot de nieuwe woongebieden (Nieuw Waldeck, Houtwijk en meer recent de Westlandse Zoom).

Nadien zijn kascomplexen groter en groter geworden. Gold begin jaren zeventig nog 0,5 hectare glas als de norm voor een rendabel glastuinbouwbedrijf, eind jaren 70 was dit al opgelopen naar 2 hectare, eind jaren 80 naar 5 hectare en inmiddels meten bedrijven enkele tientallen hectaren. De veilingcomplexen staan nog altijd op de kruisingen van de grote vaarwegen, maar zijn inmiddels ook voor het wegtransport ontsloten. De tuinbouwsector produceert voornamelijk voor de internationale markt. Een meer recente ontwikkeling in de tuinbouw is de ontwikkeling naar meer circulaire

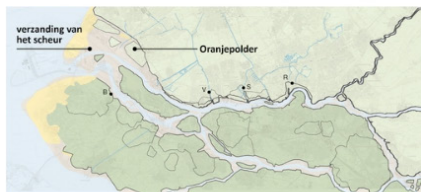
1380: aaneengesloten Maasdijk in noord / zeeleipolders (ringpolders) in zuid

1570: kleinschalige inpolderingen, wisselende invloed van zee en rivier

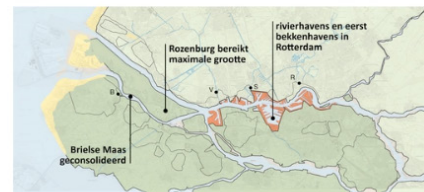
1690: kleinschalige inpolderingen, wisselende invloed van zee en rivier

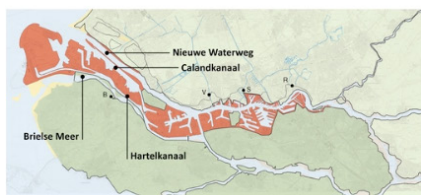
1850: Maasmond grotendeels ingepolderd, wisselende invloed van zee en rivier

1890: aanleg Nieuwe Waterweg (1872), kleine aanlandpolders, havens

1940: aanlandpolders, kanaalhavens

Ontwikkeling van de Rotterdamse haven (uit 'de rivier als getijdenpark')

glastuinbouw, waarin grondstoffen (zoals fossiele brandstoffen) niet worden uitgeput.

Met de komst van de tuinbouw uit het Westland in de twintigste eeuw ontwikkelde ook het gebied rondom Pijnacker en Bleiswijk zich tot een omvangrijk glastuinbouwgebied (Greenport Oostland), mede ingegeven door de gunstige ligging tussen Den Haag en Rotterdam. Met de greenports Westland en Oostland ligt bij elkaar ongeveer de helft van het areaal aan glastuinbouw van Nederland in de provincie Zuid-Holland.

Ontwikkeling van infrastructuur

In de naoorlogse periode nam de ontwikkeling van de infrastructuur een grote vlucht. Het stelsel aan snel- en N-wegen werd sterk uitgebreid. De aanleg van de A15, waaraan al in de jaren 30 begonnen was, betekende een enorme verbetering in de oost-west ontsluiting. De snelweg verbond het eveneens groeiende Rotterdams havencomplex met het Ruhrgebied. De bouw van de Van Brienenoordbrug over de Nieuwe Maas (1965) bracht een vergelijkbare verbetering in de noord-zuid ontsluiting en verbond Rotterdam met de agglomeratie Antwerpen.

In de jaren 90 werden de internationale verbindingen geïntensiveerd. De hogesnelheidslijn verbindt Rotterdam met Amsterdam, Parijs en Londen. De Betuwelijn verbond het Rotterdams havencomplex voortaan ook via het spoor met het Ruhrgebied. Via The Hague-Rotterdam Airport was Zuid-Holland rechtstreeks verbonden met grote delen van Europa.

De aanleg van de snel- en N-wegen had een grote

landschappelijke impact. De goede bereikbaarheid maakte de omgeving van infrastructuur tot een ideale vestigingsplek voor bedrijven die gebaat zijn bij een optimale zichtbaarheid en veel passerende potentiële klanten. Langs snel- en N-wegen ontwikkelde zich een steeds dichter groeiend lint aan bedrijventerreinen, distributiecentra, tuincentra en fastfoodketens.

De Rotterdamse havens verplaatsten zich in de tweede helft van de twintigste eeuw geleidelijk zeewaarts. In de jaren 50 wordt eerst de Botlek aangelegd, in de jaren 60 gevolgd door de Europoort en in de jaren 70 door de Eerste Maasvlakte. Omstreeks 2010 werd de Tweede Maasvlakte aangelegd. Ook richting het oosten werden verbindingen verbeterd met de aanleg van nieuwe spoorlijnen. Ook deze spoorlijnen hebben een enorme impuls gegeven aan de ontwikkeling van de Rijnmond en aan Zuid-Holland in het algemeen.

De ontwikkeling van het havencomplex was nodig om de economische positie van Mainport Rotterdam veilig te stellen. De keerzijde hiervan was het verlies aan deltanatuur. Zo ging de ontwikkeling van Europoort ten koste van het vogelreservaat 'de Beer' en werden buitendijkse gebieden vrijwel volledig opgehoogd en bebouwd, waardoor de ruimte voor (getijden)natuur werd ingesnoerd.

Het zeewaarts verplaatsen van de havenactiviteit ging gepaard met een nieuwe transformatie van de oude havens. Deze havens in en nabij de binnenstad worden inmiddels getransformeerd tot gemengde woon-werkgebieden met behoud van

Windpark op Goeree (Deltawind)

Zandwinning 't Joppe (foto: Jos van der Zalm)

het industriële karakter dat aan deze gebieden ten grondslag ligt.

Ontwikkeling van energie-infrastructuur

De geschiedenis van de energievoorziening gaat terug tot het midden van de negentiende eeuw. Rond die tijd werd een begin gemaakt met de productie van gas. Dat gebeurde door in fabrieksinstallaties steenkolen te verbranden. Het gas dat daarbij vrijkwam werd gebruikt voor straatverlichting en verlichting in woningen. Door de geringe capaciteit was de gasprijs hoog. Alleen welgestelden konden zich gasverlichting en later ook -verwarming veroorloven. Minder gefortuneerden, de overgrote meerderheid, waren aangewezen op alternatieven, zoals het verstoken van hout.

Met de oprichting van de gasfabrieken begonnen de gemeenten en later nutsbedrijven zich over de activiteiten te ontfemen. Dat leidde ertoe dat iedereen gas kon gaan gebruiken tegen betaalbare prijzen.

Omstreeks 1880 kwam nog een andere vorm van energie opzetten: elektriciteit. De eerste stad in Nederland waar met 'stroom' werd geëxperimenteerd was Rotterdam. In Kinderdijk werd de eerste elektriciteitscentrale gebouwd in 1886. Via een net werd de elektriciteit aan klanten geleverd. Het ging om een particulier initiatief, maar vrij spoedig gingen ook deze activiteiten over naar de gemeente.

Het bombardement van Rotterdam betekende een kans voor de aanleg van stadsverwarming. Hiermee volgde Rotterdam Utrecht, dat hier al in de jaren 20 mee begon.

Na de oorlog werden in Zuid-Holland energiecentrales aan elkaar gekoppeld. In deze tijd kwamen ook de eerste hoogspanningsleidingen, boven én onder de grond. Momenteel staan er in Zuid-Holland nog zes elektriciteitscentrales die met name fossiele brandstof omzetten naar elektriciteit.

In de jaren 60 heeft een ware revolutie plaatsgevonden door de vondst van een grote hoeveelheid aardgas in het Groningse Slochteren. Dat maakte de gasfabrieken, waar toen nog kolen gestookt werden, uiteindelijk overbodig. Het heeft ook een behoorlijke bijdrage geleverd aan de welvaart.

Ongeveer vanaf de jaren 90 begint er een nieuwe omslag in de energie-infrastructuur. Op verschillende plekken werden windmolens ingezet om elektriciteit op te wekken. Naast individuele windmolens, werden er in Zuid-Holland sindsdien verschillende windmolenparken gebouwd, met name geconcentreerd op Goeree-Overflakkee en de Rotterdamse haven. Op plekken dus waar de windopbrengst het grootst is en waar een grote vraag is. Het eerste Nederlandse windpark op zee was het windpark Egmond aan Zee in Noord-Holland (2007). In 2015 werd voor de Zuid-Hollandse kust het windpark Luchterduinen gebouwd. De Maasvlakte heeft sinds 2021 een 'stopcontact' voor aanlanding van elektriciteit uit windparken op zee.

De laatste jaren gaat het hard met de opwekking van energie en warmte. Zo verschijnen er steeds meer zonnenvelden en zonnepanelen op daken. Er zijn allerlei technische innovaties

Pretpark Duinrell in voormalig landgoed
<https://www.hotelsassenheim.nl/see-do/kinderen/duinrell>

Recreatiegebied Bentwoud
 (foto: Ben ter Mull)

zoals warmtekrachtkoppelingen, vooral in de glastuinbouw en wordt restwarmte die vrijkomt in het havengebied en elektriciteitscentrales benut. Ook worden inmiddels zogenaamde smr's (steam methane reformers) ingezet die aardgas naar waterstof omzetten, dat in de industriële processen zoals in olieraffinaderijen wordt gebruikt.

Forensisme

De ontwikkeling van groeikernen ging gepaard met de ontwikkeling van goede verbindingen met het openbaar vervoer en autosnelwegen. De verbetering van het weg- en treinverkeer maakte het dus mogelijk om wonen en werken van elkaar te scheiden. Door de verkorting van de reistijden hoefde men immers niet langer te wonen waar men werkt. Zoetermeer en Alphen aan den Rijn zijn voorbeelden van hoe aanvankelijk meer agrarisch georiënteerde dorpen uitgroeiden tot steden. Omdat hier de groei van de werkgelegenheid sterk achterbleef ten opzichte van de groei van het woningaantal, worden zij ook wel 'slaapsteden' genoemd.

Zandwinning

Voor de aanleg van de snelwegen en voor het bouwrijp maken van gronden die van nature minder geschikt zijn voor woningbouw, was veel zand nodig. In de kustzone werden delen van de duinzoom afgegraven om woningbouw in het venige achterland mogelijk te maken. Zanderijvaarten transporteerden het zand naar de bouwlocaties. Overal in Zuid-Holland ontstonden zo zandwinplassen, zoals het Joppe,

de Kagerplassen, het Valkenburgse Meer en de Klinkenbergerplas.

Ontwikkeling van de vrijetijdseconomie

In 1941 werd recreatie voor het eerst meegenomen in het overheidsbeleid. In de naoorlogse periode nam de commercialisering van de vrije tijd snel in omvang toe, mede onder invloed van de invoering van de vrije zaterdag en de toegenomen (auto) mobiliteit. In 1959 werd al voor in totaal 2 miljard gulden uitgegeven aan recreatie, in 1978 178 miljard. Op verschillende plekken ontstonden attractieparken en recreatieterreinen, die niet geheel toevallig vaak werden opgericht op voormalige landgoederen. Voorbeelden hiervan zijn Drievliet, Duinrell, Avifauna en Ockenburgh. In de kuststreek beleefden badplaatsen als Katwijk, Noordwijk en Scheveningen een hernieuwde bloei en kwamen op tal van plaatsen kampeerterreinen en verblijfsrecreatieve complexen tot ontwikkeling. In het kielzog van de uitbreiding van de Rotterdamse haven werden de eerste grootschalige recreatiegebieden aangelegd, zoals langs de Brielse Maas en de Oude Maas. In 1977 werd in de Nota Landelijke Gebieden de ambitie gelanceerd om in de Randstad 10.000 ha extra bos aan te leggen. Daarmee moet een Randstadgroenstructuur ontstaan; 'een geheel van groene ruimten binnen de stedelijke invloedssfeer van de Randstad dat als contramal van het verstedelijkte gebied kan worden gezien en waarvoor het ruimtelijk beleid gericht is op wederzijdse afstemming van stedelijke en landelijk functies'. In 1985

Maeslantkering (1997)

Zandmotor (2011)

<https://dezandmotor.nl/fotos-en-videos/>

werd dit geconcretiseerd in de Nota Ruimtelijk kader Randstadgroenstructuur (VROM, LNV). Bij de Randstadgroenstructuurprojecten lag het accent op de houtproductie ten behoeve van de papierindustrie. Tegelijkertijd werd vanuit de Provinciale Procedure Openlucht recreatie gestart met de aanleg van groengebieden waarbij het accent lag op de recreatie. Het Structuurschema Groene Ruimte (LNV, 1995) vergrootte de inzet in de vorm van 6 recreatieve strategische groenprojecten. Op tal van plekken in Zuid-Holland verschenen bos- en recreatieprojecten op voormalige landbouwgrond.

De laatste twintig jaar groeide er steeds meer ruimte voor cultuurhistorie in de vrijetijdseconomie. Oude forten werden omgebouwd tot musea en monumentale panden tot restaurants. Ook het agrarisch gebied ontwikkelde zich tot uitloopgebied van de stad. Veel boerderijen bieden inmiddels ook meer stedelijke diensten aan, zoals kamperen bij de boer. Een laatste trend op recreatiegebied is de ontwikkeling van de wellness-tak. Drukke families besteden hun spaarzame vrije tijd graag aan een dagje relaxen in stijl.

Waterveiligheid; van Deltaplan tot Deltaprogramma

De watersnoodramp van 1953 leidde de ontwikkeling van de Deltawerken in. In 1958 presenteerde de toenmalige Deltacommissie een ambitieus Deltaplan om laag Nederland tegen de dreiging van het water van de zee te beschermen. Daartoe zijn in Zuid-Holland de Haringvlietdam en in 1997 de Hartelkering en de Maeslantkering

aangelegd. Samen maken zij de Nederlandse Delta tot de best beschermde delta ter wereld.

Tegen het einde van de twintigste eeuw werden de effecten van de klimaatverandering steeds duidelijker. De klimaatverandering leidde onder meer tot een andere, grilliger, rivierafvoer en een versnelde zeespiegelstijging.

In de jaren 90 van de vorige eeuw werd Zuid-Holland geconfronteerd met uitzonderlijk hoge rivierafvoeren en daarmee met extreem hoge waterstanden in de rivieren.

Om in de toekomst beter op hoge rivierafvoeren voorbereid te zijn, werd het programma "Ruimte voor de Rivier" opgestart. Voor Zuid-Holland is in dit kader de nevengeul bij Avelingen gepland.

Begin eenentwintigste eeuw was duidelijk dat er meer maatregelen nodig zijn om de negatieve effecten van de klimaatverandering aan te kunnen pakken. Om het land nu en in de toekomst te beschermen tegen hoogwater en klimaatbestendig en waterrobuust in te richten en om de zoetwatervoorziening op orde te houden, werd het Deltaprogramma ontwikkeld en uitgevoerd. In dat kader werden in Zuid-Holland de 'zwakke schakels' in de kustverdediging aangepakt (kustwerk Katwijk, boulevard Scheveningen, Delflandse kust, Zandmotor) en werden de belangrijkste dijkkringen in het achterland versterkt.

Tot slot

Met de beschrijving van de belangrijkste ruimtelijke thema's komt het ontwikkelverhaal in deze biografie ten einde. Nieuwe ontwikkelingen in het landschap en het maken van beleid daarop gaan echter onverminderd door. In het hierna volgende deel 2 wordt ingegaan op de lessen uit het verleden die we daarbij kunnen inzetten.

Deel 2

Beschouwingen op het
verleden, met het vizier op
de toekomst

3. VAN RETROSPECTIEF NAAR PERSPECTIEF

Het belang van erfgoed

Het verhaal uit hoofdstuk 2 leert ons dat het actief beschermen van erfgoed een relatief recente bezigheid is. Pas op het moment dat ontwikkelingen in het landschap een zodanig ingrijpende invloed hebben op de leefomgeving en de hoeveelheid mensen dat zijn of haar identiteit ontleent aan dit erfgoed toeneemt, groeit ook het bewustzijn van het verlies ervan.

In de 20e eeuw is tussen de zorg voor het cultuurhistorisch erfgoed en de dynamiek van de ruimtelijke inrichting een groeiende spanning ontstaan. Met de nota Belvedere uit 1999 is onder het motto ‘behoud door ontwikkeling’ een nieuwe weg ingeslagen. Daarbij ligt de nadruk op een grotere rol voor het erfgoed in het proces van ruimtelijke ordening en vormgeving.

Naderhand is de ‘erfgoed als vector-benadering’ gangbaar geworden. Deze benadering biedt inspiratie en geeft richting aan ruimtelijke ontwikkelingen, beperkt zich niet tot fysieke objecten en kan net zo goed putten uit immateriële historie en persoonlijke verhalen.

Recentelijk is vanuit de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed erfgoed-inclusief ontwikkelen opnieuw op de kaart gezet met de lancering van de ErfgoedDeal. Het vergt een blijvende inspanning om te werken aan erfgoed-inclusief beleid. De provincie bevindt zich op een cruciale positie om hierop te sturen.

In erfgoed ligt een element van behoud besloten: wat wil je meegeven aan volgende generaties? Een deel van het erfgoed is in Zuid-Holland van overheidswege goed beschermd in de vorm

van monumenten, stadsgezichten, biotopen of waardevolle landschappen; daar is overeenstemming over de waarde van het erfgoed voor de toekomst – wat betekent dat een nieuwe ontwikkeling moet passen bij of binnen de beschermde erfgoedwaarden. Het grootste deel van het landschap is echter niet beschermd maar net zozeer een uitvloeisel van de keuzes uit het verleden en daarmee van historische waarde. Ook dit onbeschermd of meer verborgen erfgoed verdient aandacht; ook dat geven we immers door aan volgende generaties.

Nieuwe opgaven

Het verhaal achter het ontstaan van het landschap van Zuid-Holland leert dat de leefomgeving niet statisch is; deze is aan constante verandering onderhevig. In de nabije en verre toekomst zal dat niet anders zijn.

Tal van (sectorale) ontwikkelopgaven studeren op vergezichten met een horizon tot 2030, 2050 of zelfs tot 2100. Bij aanvang van de ruimtelijke puzzel is een inventarisatie gemaakt van (ruimtelijke) opgaven die in Zuid-Holland een plek moeten krijgen.

In het volgende hoofdstuk kijken we naar deze opgaven in de historische context. Met het verhaal achter het ontstaan van het landschap van Zuid-Holland als basis en de huidige ruimtelijke uitdagingen als aanknopingspunt leidt dit tot aanbevelingen en beschouwingen voor huidig en toekomstig beleid.

Interactie ruimtelijke ordening en erfgoedzorg

In Nederland, maar ook elders in Europa, blijkt de rol die erfgoed kan spelen te zijn uitgebreid van sector naar zowel factor als vector. Daarmee krijgt erfgoed steeds meer betekenis als inspiratiebron die richting geeft bij ruimtelijke transformaties.

Bron: Janssen, J., E. Luiten, H. Renes, J. Rouwendal, O. Faber, C.-J. Pen & E. Stegmeijer (red. P.P. Witsen) (2014), *Karakterschetsen; Nationale Onderzoeksagenda Erfgoed en Ruimte; deel 1 Kennisagenda*.
<https://www.cultureelerfgoed.nl/publicaties/publicaties/2013/01/01/karakterschetsen-nationale-onderzoeksagenda-erfgoed-en-ruimte>

4. BESCHOUWINGEN EN AANBEVELINGEN

Grote delen van het landschap van Zuid-Holland zijn altijd in ontwikkeling en veranderen van vorm en functie. Bij die ruimtelijke transformaties en ontwikkeling is een bepaald belang of een maatschappelijk gevoelde noodzaak leidend geweest, van waterveiligheid en voedselzekerheid tot woningschaarste en turfwinning. Erfgoedbelang en ruimtelijke kwaliteit zijn steeds belangrijker geworden en vragen in de te maken belangenafweging blijvend aandacht. Het meenemen van al die - beschermde én onbeschermde - kwaliteiten in ruimtelijke ontwikkelingen ziet de provincie als een opdracht. Vanuit die gedachte volgt in paragraaf 4.1 een aantal concrete aanbevelingen.

Erfgoed kan verbinden in zowel ruimte als tijd. Denk bij dat laatste bijvoorbeeld aan het doorgeven van verhalen. Paragraaf 4.2 biedt voor de verbindende rol van erfgoed voorbeelden en inspiratie, vanuit meer thematisch ingestoken beschouwingen.

In paragraaf 4.3 tenslotte een nadrukkelijk pleidooi om, bij alle ontwikkelingen, blijvend aandacht en zorg te hebben voor het werken aan nieuw erfgoed.

4.1 ERFGOED ALS OPDRACHT

Aanbeveling 1:

Betrek erfgoedsspecialisten en ruimtelijk ontwerpers in een zo vroeg mogelijk stadium bij gebiedsontwikkeling

Rekening houden met erfgoed is geen extraatje, maar integraal onderdeel van ruimtelijke transformatie- en transitieopgaven.

Om te zorgen dat recht wordt gedaan aan de ontstaansgeschiedenis en daarmee de leesbaarheid van het landschap is het goed om erfgoedsspecialisten (inclusief archeologen) en ruimtelijk ontwerpers in een zo vroeg mogelijk stadium te betrekken bij gebiedsontwikkeling. Hoe eerder erfgoed onderdeel is van de plan- en visievorming, hoe groter de maatschappelijke meerwaarde en de mogelijkheden zijn.

Archeologie zichtbaar maken

Slechts enkele archeologische terreinen zijn ook bovengronds herkenbaar in het landschap, zoals terpen en ringburchten. Het grootste deel van ons archeologisch bodemarchief bevindt zich ongezien onder onze voeten.

Archeologie vormt een essentieel onderdeel van onze fysieke leefomgeving. Maar in tegenstelling tot gebouwd erfgoed of cultuurlandschappen, is archeologie vaak onzichtbaar en zijn herkenningspunten in het landschap niet altijd aanwezig. De relatie tussen het verhaal en het fysieke aspect van archeologie is niet vanzelfsprekend en moet actief zichtbaar worden gemaakt. Archeologie spreekt tot de verbeelding omdat het ons in contact brengt met een ver verleden. Dit verhaal kan op verschillende manieren in de openbare ruimte tot uiting komen - door architectuur, kunst of landschapsinrichting. Archeologen vertellen het verhaal van het verleden maar zij hebben ontwerpers als vertalers nodig om dat verhaal vorm te geven. Op hun beurt hebben ontwerpers de verhalen van de archeologen nodig als input om het verhaal zichtbaar en beleefbaar te maken als onderdeel van de fysieke leefomgeving. De wisselwerking tussen archeologen en vormgevers draagt bij aan een rijkere beleving van de grond waarop we leven, wonen en werken.

Aanbevelingen

- Zorg ervoor dat archeologen vroeg in het ontwerpproces worden betrokken.
- Benut de lokale kennis van vrijwilligers in de onderzoeksfase (zie ook publieksbereik en archeologie als beleidsonderdeel).
- Reserveer in het ontwerpproces aandacht en budget voor het beleven en benutten van archeologie naast de vereiste wetenschappelijke onderzoeken zodat ontwerpkeuzes worden geïnspireerd door historische context.
- Benut ook de communicatiemogelijkheden van archeologie voor draagvlak. Denk aan on- en offline communicatie zoals open dagen, bezoeken van opgravingen, websites, etc.
- Denk niet alleen aan 'grote' ontwerp-opgave waarin archeologie een rol kan spelen. Soms is een eenvoudig informatiebord ook voldoende om een site herkenbaar te maken.

Bron: website Steunpunt Cultureel Erfgoed Noord-Holland:

<https://steunpuntcultureelerfgoednh.nl/benutten-en-beleven-van-archeologie/>

Voorbeeld: Merovingisch park - Het kralenveld van Rijnsburg

In de nieuwe woonwijk De Horn in Rijnsburg (Katwijk) is het Merovechpark aangelegd. Het park ligt op een grafveld uit de Merovingische periode. Het grafveld is een Rijksmonument. Het ontwerp is zodanig opgezet, dat het grafveld wordt beschermd. Ook is de ligging van een voormalige kreek die het grafveld beschermde, als inspiratie meegenomen in het ontwerp.

Een centraal gelegen, cirkelvormig grasveld, verbeeldt het grafveld. Op dit grasveld liggen grote kralen, die verwijzen naar de vele kralen die in de graven van de Merovingers zijn gevonden. De kralen fungeren ook als speel-, klauter- en zitelementen.

Bron: Merovingisch park in Rijnsburg, Katwijk - Parklaan

Aanbeveling 2a:

Maak de bestaande provinciale gebiedsprofielen ruimtelijke kwaliteit meer ontwikkelingsgericht, door het toevoegen van inrichtingskansen en ontwerputgangspunten vanuit erfgoed.

De gebiedsprofielen worden als positief instrument ervaren, maar doordat ze zich vooral richten op bestaande landschappelijke en cultuurhistorische kenmerken, komen ze meer behoudend dan ontwikkelingsgericht over. De gebiedsprofielen zijn wel bedoeld om ook daarvoor ruimte te bieden. Dit kan worden ondervangen door vanuit erfgoed

inrichtingskansen en ontwerputgangspunten toe te voegen. In het bijzonder voor provinciale kroonjuwelen en erfgoedlijnen, zodat de kernwaarden van dit erfgoed beter beschermd en benut kunnen worden bij nieuwe ontwikkelingen. Dit sluit aan bij de door Bureau Berenschot gegeven aanbeveling bij de evaluatie van het ruimtelijk kwaliteitsbeleid in 2020.

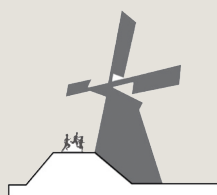
Voorbeeld: Ruimtelijk Perspectief Dijken

INRICHTINGSKANSEN EN PRINCIPES

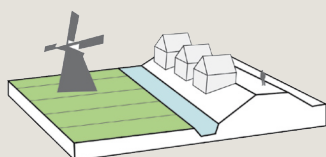
- Behoud en benut van cultuurhistorisch waardevolle objecten en structuren op en om de dijk

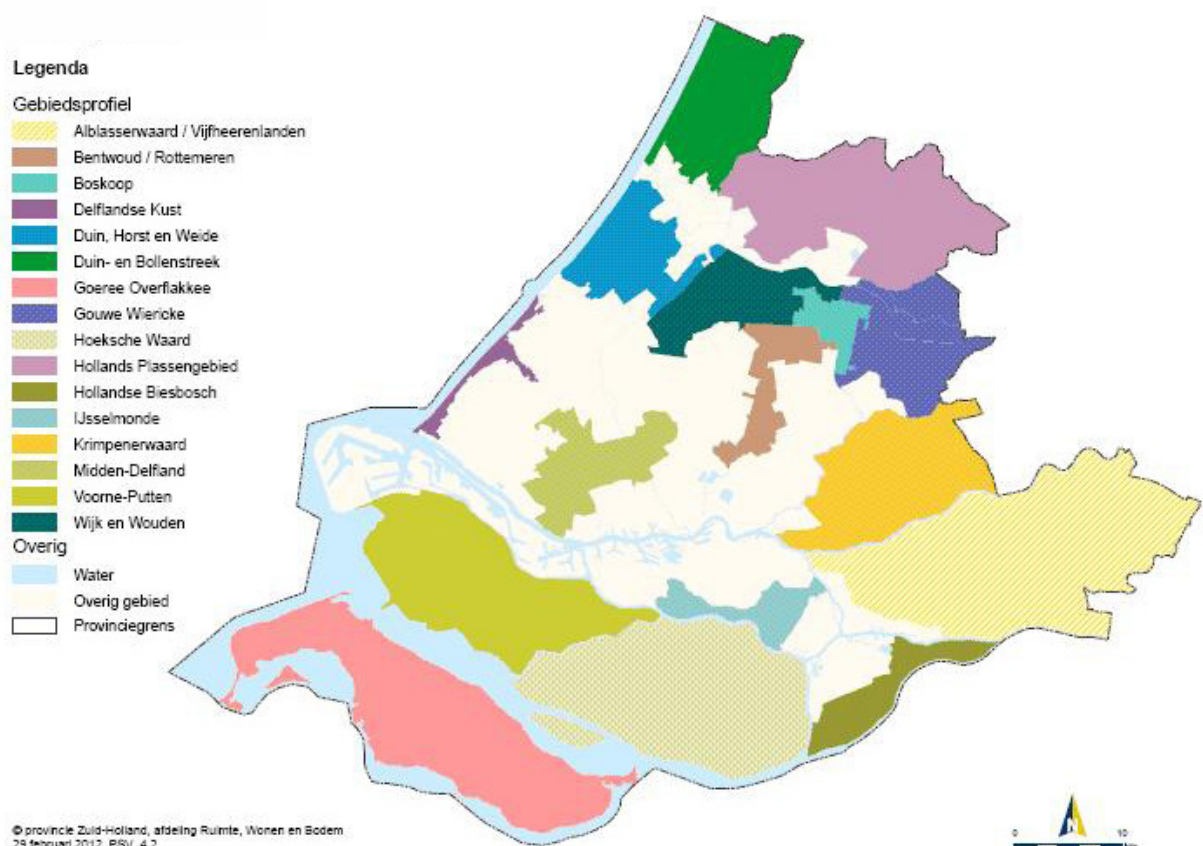
- Actief ontsluiten en waar nodig herbestemmen van erfgoed. Koppel beleefpunten aan cultuurhistorisch waardevolle plekken.

- Bouw voort op de karakteristieke verschijningsvorm en ook het historische tracé van de dijk, nauw gekoppeld aan de ontstaansgeschiedenis.

Bron: Provincie Zuid-Holland, H+N+S Landschapsarchitecten in opdracht van de provinciaal adviseur ruimtelijke kwaliteit, september 2018

Gebieden in Zuid-Holland waar een gebiedsprofiel voor is samengesteld. De regio Alblasserwaard-Vijfheerenlanden bestaat inmiddels niet meer omdat Vijfheerenlanden is overgegaan naar de provincie Utrecht.

Aanbeveling 2b:

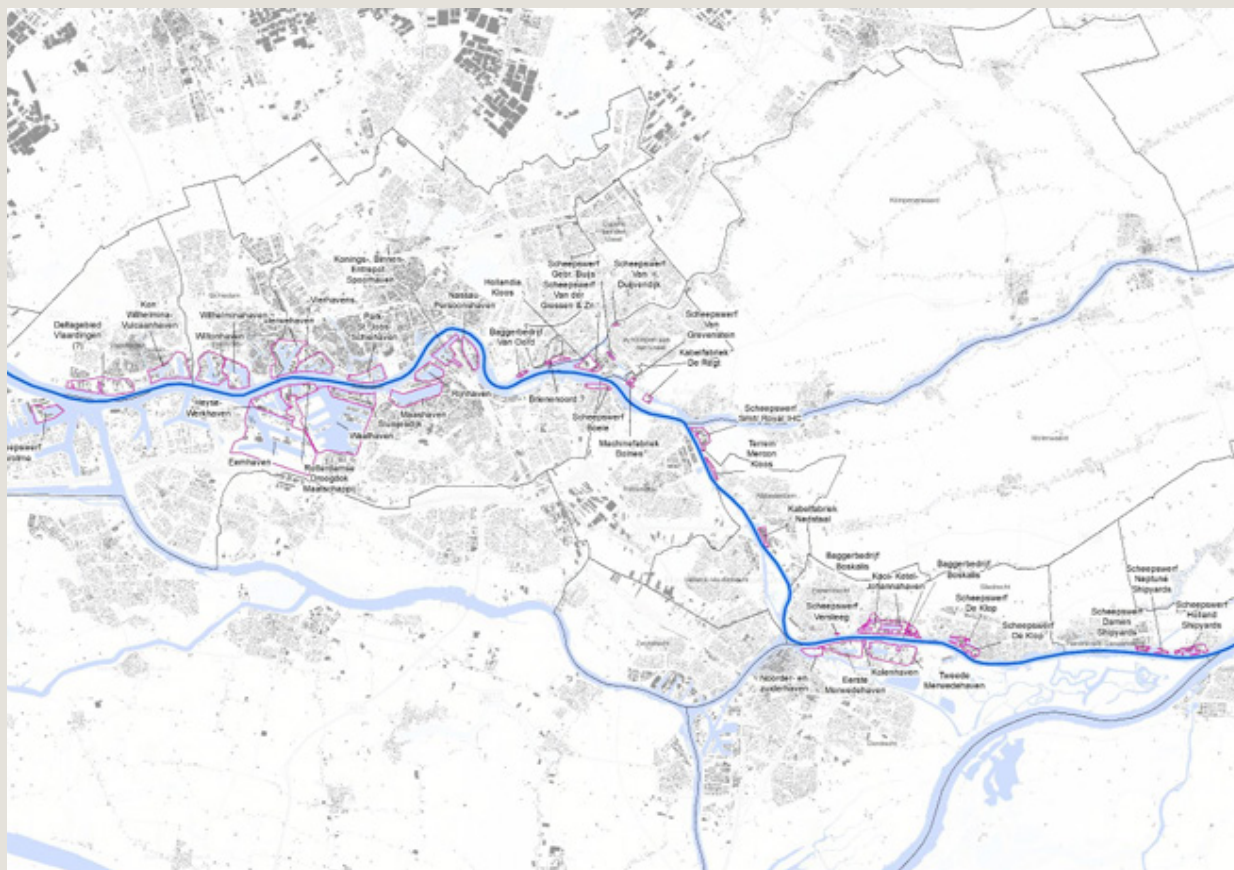
Maak ook gebiedsprofielen voor de verstedelijkte gebieden waar nog geen gebiedsprofiel voor is (Westland, Oostland, Rotterdam en de haven, Den Haag en de Drechtsteden), in samenwerking met de betreffende gemeenten.

Er zijn momenteel voor de meer verstedelijkte

gebieden nog geen gebiedsprofielen gemaakt. Ook deze gebieden staan aan de vooravond van een ingrijpende ruimtelijke ontwikkeling en in ieder van deze gebieden bepaalt het erfgoed op een andere wijze de eigenheid van het gebied. Het gaat hier bijvoorbeeld ook om de maritieme geschiedenis die tot de dag van vandaag in de eigen identiteit van het stedelijk gebied rond Rotterdam doorklinkt.

Voorbeeld: Erfgoedlijn Maritieme Industrie

De erfgoedlijn Maritieme Industrie richt zich op het behouden en beleven van het erfgoedverhaal van de industrialisatie van de maritieme sector langs de Nieuwe Waterweg, het Scheur, de Nieuwe Maas, de Noord en de Merwede van Hoek van Holland tot en met Gorinchem (waterwegen, rivieren en hun oevers). Binnen de nieuwe erfgoedlijn ontstaat een sterke geografische structuur die de grootschalige maritieme industriële ontwikkeling in de 19e en 20e eeuw laat zien. De maritieme industrie bepaalt namelijk in grote mate de identiteit van het gebied. Het maritieme erfgoed is een belangrijk onderdeel van deze dynamische regio, waar veel ontwikkelingen hebben plaatsgevonden en nog steeds gaande zijn.

Bron: 'Verkenning erfgoedlijn ijzeren eeuw; Maritieme industrie van Hoek van Holland tot en met Gorinchem', uitgevoerd door Arcadis in 2019

Aanbeveling 3:

Vul de provinciale erfgoedlijnen aan met concrete ruimtelijke kansen/principes, als inspiratie voor gebiedsontwikkeling

Een erfgoedlijn is een geografische lijn (kust, trekvaart, oude duinenrij, enzovoort) die verschillende punten op de kaart verbindt tot één geheel met een gemeenschappelijk historisch verhaal. Aan de hand van zeven 'erfgoedlijnen' maakt de provincie Zuid-Holland de geschiedenis van het landschap nog beter zichtbaar en beleefbaar.

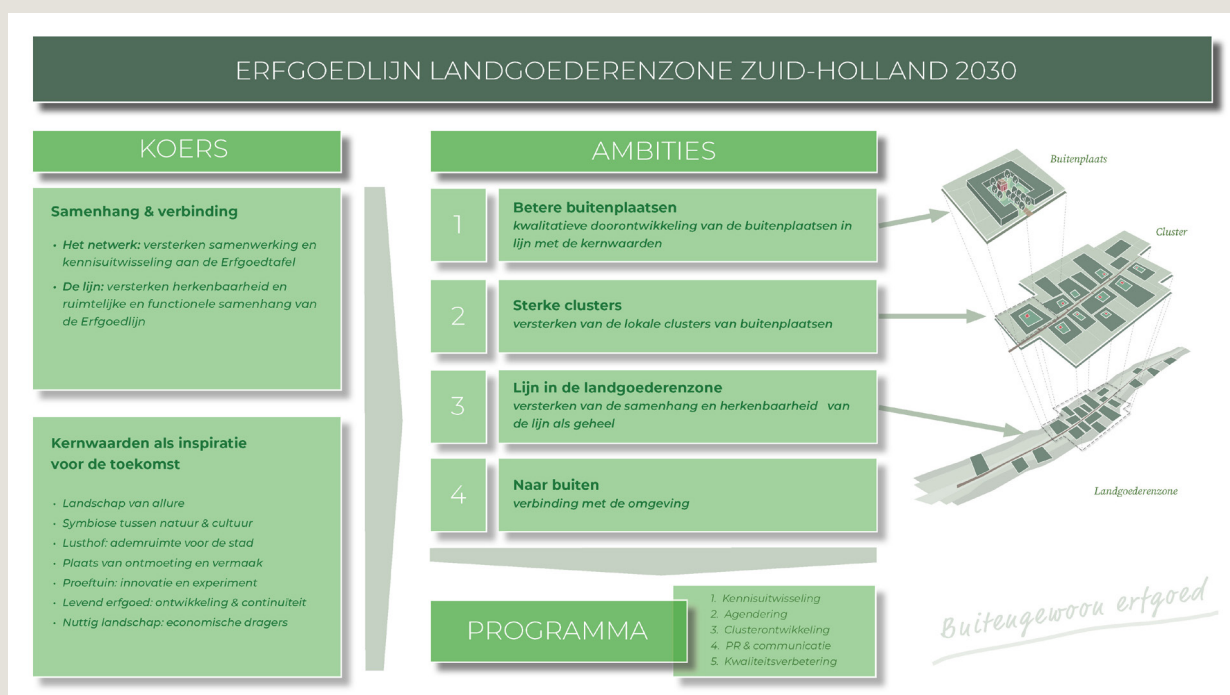
De erfgoedlijnen zijn een 'sterk merk' en bieden ook ruimtelijke kansen. Ze worden nog sterker als je ze goed weet te koppelen aan (nieuwe) ruimtelijke ontwikkelingen.

Aanbeveling is om de provinciale erfgoedlijnen aan te vullen met een visie, waarin concrete ruimtelijke kansen/principes worden geduid, als inspiratie voor gebiedsontwikkeling. Vanuit de erfgoedlijnen

kan bijvoorbeeld, met een dergelijke visie 'onder de arm', worden geparticipeerd in gebiedsvisies/ processen en programma's zoals het Programma Landelijk Gebied.

Voorbeeld: Koersdocument Erfgoedlijn Landgoederenzone Zuid-Holland 2030

Bron: Abe Veenstra landschapsarchitect

4.2 ERFGOED VERBINDT

De ruimtelijke transitie van nu zijn bij uitstek een ontwerp-opgave. De verbindende rol en kracht van erfgoed staat centraal bij de volgende beschouwingen, lessen van het verleden en voorbeelden, die gegroepeerd zijn rondom enkele van de voornaamste ruimtelijke transitie-opgaven.

BODEM EN WATERSYSTEEM

Het ontstaan van het Zuid-Hollandse landschap is een voortdurend dynamisch spel geweest tussen wind, zee, rivier en veen en een gevecht om het beheersen van het water. Het watersysteem in Zuid-Holland is daarbij door de hele geschiedenis een kwetsbaar gegeven, waarbij waterveiligheid, wateroverlast en mogelijkheden voor gebruik altijd belangrijke thema's zijn geweest. We zijn steeds in staat gebleken te anticiperen op de veranderende omstandigheden die het landschap oplegde. Technische innovaties zoals het boezemstelsel of de ontwikkeling van poldergemalen speelden hierbij een belangrijke rol. De water- en bodemcondities zijn bij deze aanpassingen desalniettemin steeds leidend geweest. Pas in de naoorlogse periode zijn water en bodem bij deze aanpassingen in veel mindere mate sturend geweest of zelfs irrelevant geworden. Hoewel er nog veel water te vinden is in Zuid-Holland, is ook veel water uit het landschap verbannen, zowel in de stad als in het buitengebied.

Lessen van het verleden

- Werkwijzen die minder duurzaam zijn gebleken (bijvoorbeeld op ophoogzand aangelegde woongebieden op veen die blijvend moeten worden opgehoogd) hebben vaak minder of geen rekening gehouden met het kleinschalige historische watersysteem en kunnen beter niet voortgezet worden.
- Wat we in het verleden deden, maar nu niet meer willen doen: activiteiten die tot onomkeerbaar landverlies leiden en/of verlies van de (min of meer natuurlijke) bodem en abiotische omstandigheden of een grote inbreuk daarop. Denk aan het standaard ophogen van de bodem voor verstedelijking. Het gaat steeds om activiteiten of oplossingen die haaks staan op het principe om rekening te houden met water en bodem.

Inspiratie / voorbeelden

- Het watersysteem in Zuid-Holland is als geheel te zien als unieke vorm van erfgoed. Gebleken is dat de mens goed in staat is om ingrijpende aanpassingen in het landschap te doen en het watersysteem te beheersen met zorg voor de schaal van ontwikkelingen en de subtiele verschillen in het landschap. Dat heeft tot de Zuid-Hollandse landschappen van nu geleid. De robuustheid van het historische systeem blijkt uit wat er nu nog rest van die keuzes uit het verleden: de landschappen met

De bodem vormt letterlijk de basis van de Zuid-Hollandse identiteit en de cultuurhistorie van het landschap. In de provincie liggen vele aardkundige waardevolle gebieden. Dat zijn gebieden die interessant zijn vanwege landschapsvorm, ontstaansgeschiedenis, actuele vormingsprocessen of de bijzondere geologie en laten zien hoe het landschap in Zuid-Holland is ontstaan. De aardkundige waarden vormen het structurerende reliëf in het Zuid-Hollands landschap. De bodem van de provincie is ontstaan in een periode van vele duizenden jaren. De zee, de wind, en de rivieren hebben het landschap gevormd. Aardkundige waarden zijn plekken waar sporen hiervan nog zichtbaar zijn in het reliëf en/of in de bodem.

Uit de bodem, de diepere ondergrond en de verschijningsvormen (geomorfologie) aan het oppervlak is ook de ontstaansgeschiedenis van het landschap te herleiden. Deze aardkundige waarden maken daarom deel uit van de identiteit van een gebied en hebben dikwijls een sterke relatie met de cultuurhistorie van dat gebied. Vandaar dat we dan ook van aardkundige erfgoed spreken. Soms zijn de processen die de aardkundige waarden hebben gevormd nog actief, bijvoorbeeld bij duinen.

Voorbeeld van een project waar de boezem is ingezet als klimaatbuffer (Hooze Boezem in Haastrecht).

Voorbeeld: Hollandse Waterstad - Gouda

Binnenhaven watersysteem herstellen

De oude binnenhaven van Gouda was eens het kloppend hart van Gouda. Nu is het een afgesloten water in een rustig deel van de stad. Tijdens een stadswandeling van gemeenteambtenaren en stadsbewoners, ontstond het idee het stadswater zijn oude, prominente plek weer terug te geven. Met de oprichting van een consortium en de gemeente als penvoerder werd het project Hollandse Waterstad gestart. Voor verschillende locaties heeft het consortium vervolgens ontwerpen laten maken die het watersysteem van de oude binnenstad weer doorvaarbaar moeten maken voor de recreatievaart, en de cultuurhistorische waarde van de stad versterkt werd. Sommige kleinere aanpassingen van het watersysteem zijn al door de gemeente gerealiseerd, zoals het openen van een historische onderdoorgang.

https://kennis.cultureelerfgoed.nl/index.php/Erfgoed_en_ruimte_-_water_en_klimaat

een meer fijnmazige waterstructuur zoals de slagenlandschappen in de Zuid-Hollandse waarden zijn veelal het oudst.

- Veel waterlopen zijn in de loop der tijd verwijderd of geoptimaliseerd voor onder meer verstedelijking, infrastructuur en landbouw. Met een veranderend klimaat is het systeem kwetsbaarder geworden. Gebruik bestaande waterstructuren als basis en inspiratie voor de aanpassingen die nodig zijn om het watersysteem toekomstbestendiger te maken. Benut de samenhang van het landschap als geheel om 'het verhaal van het landschap' weer sterker voor het voetlicht te brengen. Kleiner of meer verborgen (waterstaatkundig) erfgoed kan daarmee weer hernieuwde functie en betekenis krijgen en behouden blijven. Heb daarbij ook oog voor de beleefbaarheid en het (recreatief) potentieel dat dit biedt.

Voorbeelden zijn de nieuwe boezempolders bij Haastrecht of om na te gaan of de achterliggende ideeën van de waterlinies bruikbaar zijn bij het zoeken naar mogelijkheden voor piekopslag bij extreme neerslag.

- Dit geldt ook voor de stad, dat onderdeel is van het landschap en dus ook van het watersysteem. Waterlopen herstellen met zorg en aandacht voor het systeem biedt een kans om zowel het watersysteem als de relatie met gebouwd erfgoed te verbeteren (zie voorbeeld Hollandse Waterstad in Gouda).

- Er is al heel veel informatie digitaal op kaart beschikbaar. Door deze informatie beter en makkelijker beschikbaar te stellen en de historische kaarten te combineren met andere al beschikbare kennis, kan de historische informatie waardevolle invalshoeken bieden voor huidige vraagstukken. Denk bijvoorbeeld aan het projecteren van oude veldnamen, plaatsnamen of namen van polders over bodemkundige kaarten (bijv. bodemgebruik, bodemsamenstelling) of kaarten over watersystemen.
- Een ander voorbeeld is de stadsgenese (<https://www.stadsgenese.nl/>), een methodiek die zich richt op ontwikkeling waarbij kennis over water, bodem en cultuurhistorie bij elkaar worden gebracht.

Voorbeeld: Erfgoeddeal – project Linielandschap Waaldijk

De dijk tussen Gorinchem en Waardenburg wordt versterkt om te voldoen aan de nieuwe veiligheidsnorm. In het project Linielandschap Waaldijk worden op vier plekken langs de dijk de restanten van de Oude en Nieuwe Hollandse Waterlinie meegenomen in een integraal dijkontwerp. Het Waterlinie-erfgoed wordt zo een aansprekend onderdeel, waarin naast waterveiligheid ook geïnvesteerd wordt in ruimtelijke kwaliteit en recreatieve belevingswaarden.

Zo is het Ravelijn van Gorinchem gereconstrueerd. Hiermee ontstaat ruimte voor water in de vestinggracht, een herkenbare entree die recht doet aan de historie én onderdeel is van de waterkering. Het Ravelijn wordt ingericht als openbare buitenruimte en startpunt van wandelroutes.

Op de plek van de voormalige Dijkpost Hercules komt aan de binnenzijde een balkon en maquette waarmee een weids zicht over de inundatievelden wordt geboden. Buitendijks komt een tribune met uitzicht op Slot Loevestein, dat aansluit op wandelpaden door de uiterwaarden.

Bron: website erfgoeddeal en projectplan erfgoeddeal januari 2022 - Linielandschap

LANDGEBRUIK

Het overgrote deel van Zuid-Holland is met ontginningen en inpolderingen in de loop der tijd geschikt gemaakt voor landbouwgebruik. De vraag naar en ontwikkeling van agrarische productie en de nabijheid en de groei van de steden zijn daarbij lange tijd hand in hand gegaan. Vanuit die uitgangspositie hebben bijvoorbeeld het Westland en Boskoop zich ontwikkeld.

De naoorlogse ontwikkeling van de landbouw met ruilverkavelingen, innovatie en optimalisatie leidde tot een ongekende verhoging van de opbrengsten per hectare. Bij de ruilverkavelingen zijn steeds vergelijkbare middelen ingezet: het afstemmen van het waterbeheer op de wensen van de agrarische gebruikers, bedrijfsvergroting en schaalvergroting, een verbeterde ontsluiting van het landelijk gebied en het verwijderen van (landschaps)elementen, zoals sloten en bosschages, die niet bijdragen aan een verbeterd bedrijfsresultaat. Daardoor zijn die gebieden in de loop der tijd steeds meer op elkaar gaan lijken en is de regionale diversiteit sterk ingeboet. Daarnaast heeft het ook geleid tot een verlies aan biodiversiteit. Eeuwenlang was de natuur grotendeels verweven met een relatief extensieve landbouw en vele landschapselementen die vaak meer dan één functie hadden.

Inspiratie / voorbeelden

De geschiedenis van Zuid-Holland leert dat steden, dorpen, landbouw en natuur veel nauwer verweven zijn geweest. Een herwaardering van (eco) systeemdenken tussen landbouw, natuur, bodem en water is goed te koppelen aan cultuurhistorie en erfgoed en deze kunnen elkaar ook hier versterken.

- Benut cultuurhistorische lokale en in de historie gewortelde landschapselementen

als inspiratie voor de inrichting. Dit verhoogt ook het draagvlak voor meer natuurinclusieve boerenbedrijven in bijvoorbeeld overgangsgebieden rondom natuurgebieden. De provincie kan hierin een belangrijke rol spelen. Daar zijn verschillende middelen voor, waaronder subsidieregelingen voor het herintroduceren van bij het gebied passende landschapselementen.

- Erfgoed en natuur gaan vaak goed met elkaar samen en ook hier liggen kansen. Zo laat het openhouden van het duinlandschap zich goed combineren met de Atlantikwall-bunkers aldaar. Ook de vele landgoederen in de binnenduinstrand maken het gebied mede tot een prachtig afwisselend landschap en daarmee een refugium voor soorten. Behoud van erfgoed kan dus ook behoud van natuurwaarden betekenen. Dit kan gestimuleerd worden door herstel van groen erfgoed.

Voorbeelden zijn het realiseren van groenblauwe dooradering, het herstellen en terugbrengen van historische landschapselementen zoals bosjes, schurvelingen, eendenkooien en het hergebruik van kreken.

Voorbeeld: Aanvalsplan Landschap, waar ook de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed bij betrokken is:

<https://www.samenvoerbiodiversiteit.nl/projecten/aanvalsplan-landschap>

Eendenkooi bij Schipluiden (met historische begroeiing van es, els en wilg) (bron: Cultuurhistorische Atlas van Zuid-Holland, foto van Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Voorbeeld van een project waar de oorspronkelijke kreekstructuur als groenblauwe ruggengraat is opgetuigd (Poelzone in het Westland).

VERSTEDELIJKING

Zuid-Holland kent van oudsher een grote variatie aan landschappen en bevat een relatief groot aantal historische steden. Tot het eind van de 19e eeuw ging de groei van dorpen en steden geleidelijk. In het verleden waren de steden (en landschappen) vaak compacter en veel gemengder, er bestonden allerlei functies door en naast elkaar. Daar kunnen we van leren, zonder kopiëren: bijvoorbeeld slimme functiemenging, binnen functies stapelen als dat kan.

De verstedelijking van het land heeft ook grote gevolgen gehad voor de relatie tussen stad en land. Lange tijd was er een nauwere relatie tussen het land en de stedelijke markt. De boer produceerde het voedsel voor de regio. Het land was via vaarten en grachten ook fysiek direct met de stedelijke markten verbonden. Vandaag de dag levert de boer voedsel en grondstoffen aan de wereldmarkt. Daarmee is de mentale afstand tussen 'burger' en 'boer' als ook tussen burger en agrarisch gebied toegenomen en is de logische samenhang tussen stedelijk en landelijk gebied verdwenen. Ook de fysieke bereikbaarheid van het land is vooral in het meest verstedelijkte gebied verminderd: het buitengebied is voor veel inwoners ver weg. Niet zelden wordt de overgang tussen dorp of stad en land gevormd door forse infrastructuur die een sterke barrière vormt. De forse verstedelijking vanaf met name na de oorlog en beleidskeuzes die hier invloed op hebben gehad, hebben op veel plekken geleid tot een tussenschaal. Dorpen zijn zozeer gegroeid dat zij hun dorpse karakter zijn ontstegen zonder dat zij echt stad zijn geworden. Ook zijn steden en kernen zodanig met elkaar vergroeid, dat er een stedelijk netwerk is ontstaan waarin de kustzone en het rivierengebied met elkaar vergroeid zijn geraakt. Grote infrastructuurbundels zijn de ruggengraat van het stedelijk netwerk gaan vormen. De verstedelijking langs de hoofdinfrastructuur heeft er bovendien toe geleid dat het landschap nog minder zichtbaar is geworden. De resterende onbebouwde tussenruimten zijn veelal klein en gefragmenteerd. Zowel stad als land zijn meer op elkaar gaan lijken. Toch zijn er in het verstedelijkte Zuid-Holland nog veel gebieden met een landelijk karakter

waar de grote dynamiek en verstedelijking van de naoorlogse periode minder sterk is, denk aan Goeree-Overflakkee of de Krimpenerwaard en de Alblasserwaard.

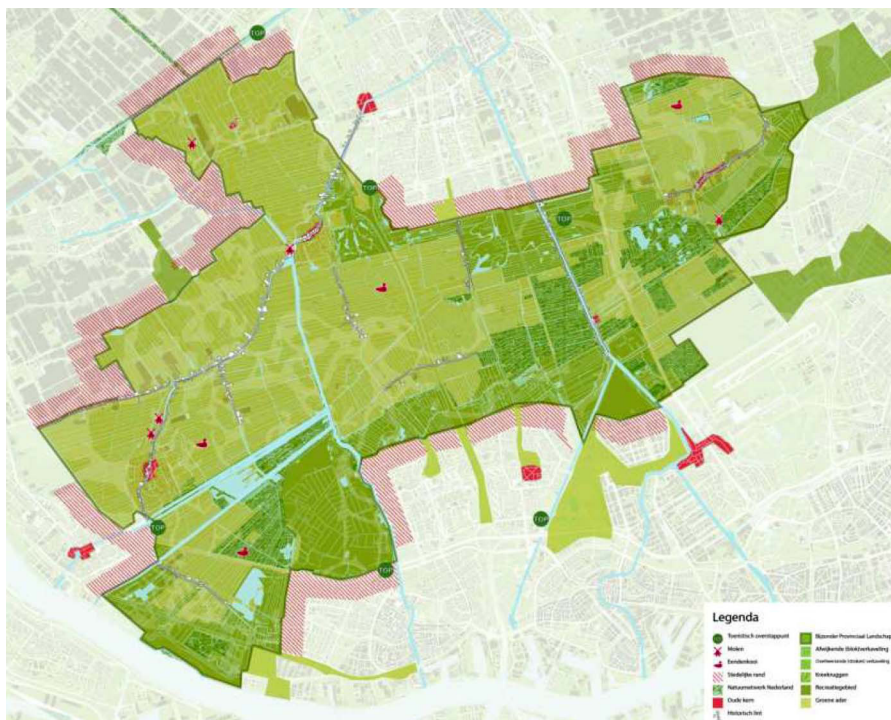
Lessen van het verleden

We kunnen ons niet meer permitteren te denken dat we ruimte in overvloed hebben. Het verhaal achter het ontstaan van het landschap van Zuid-Holland leert dat dat ook mogelijk is: de planmatige verstedelijking in de naoorlogse periode heeft er ook voor gezorgd dat grote gebieden in de luwte zijn gebleven en dat er met strikte en consistente ruimtelijke ordening gebieden goeddeels onbebouwd kunnen blijven. Een voorbeeld hiervan is Midden-Delfland.

Inspiratie/voorbeelden

- Herstructurering van binnenstedelijk gebied biedt kansen om de ruimte binnen het bestaande bebouwde gebied beter te benutten, bijvoorbeeld door herontwikkeling van voormalige industrie- en havengebieden (zie ook het voorbeeld van de erfgoedlijn Maritieme Industrie op pagina 48) en van grootschalige naoorlogse wijken. Deze gebieden hebben ook cultuurhistorische kwaliteiten en een link met het onderliggende, vaak niet of maar moeilijk zichtbare landschap. Herstructurering met zorg voor erfgoed en ruimtelijke kwaliteit (beschreven of te beschrijven in gebiedsprofielen) moet integraal onderdeel zijn van deze transformatie. Het biedt op veel manieren meerwaarde, van herkenbaarheid voor bewoners en bezoekers en een hogere leefomgevingskwaliteit tot inspiratie voor geschikte locaties voor binnenstedelijke waterberging.
- Voor elk hoog-dynamisch woon- en werkgebied geldt dat het goed is te investeren in een landschap met kwaliteit rondom én in de stad. Van oudsher vervulden de landgoederen en buitenplaatsen hierin een rol. Zuid-Holland heeft in de naoorlogse periode hard gewerkt aan de ontwikkeling van bos-, natuur- en recreatiegebieden aan de randen van de stad, als uitloopgebied voor de stedeling. Ook de komende jaren blijft aandacht uitgaan naar het combineren

van waterberging, recreatie en biodiversiteit in de overgang van stad en land. Zo kan de leefbaarheid en het vestigingsklimaat van de stad worden vergroot en het landschap dichter bij de stad worden gebracht.

Bijzonder Provinciaal Landschap Midden-Delfland: een schat aan groen voor ruim 2 miljoen inwoners.

INFRASTRUCTUUR

De ontwikkeling van infrastructuur en ruimtelijke ontwikkelingen waren altijd sterk aan elkaar gekoppeld, zoals bij de aanleg van trekvaarten en de aanleg van buitenplaatsen, of de aanleg van snelwegen en de bouw van bedrijventerreinen en woonboulevards. De verbetering van het netwerk in de 20e eeuw wakkerde ook het forensisme aan, omdat wonen en werken ruimtelijk van elkaar werden ontkoppeld.

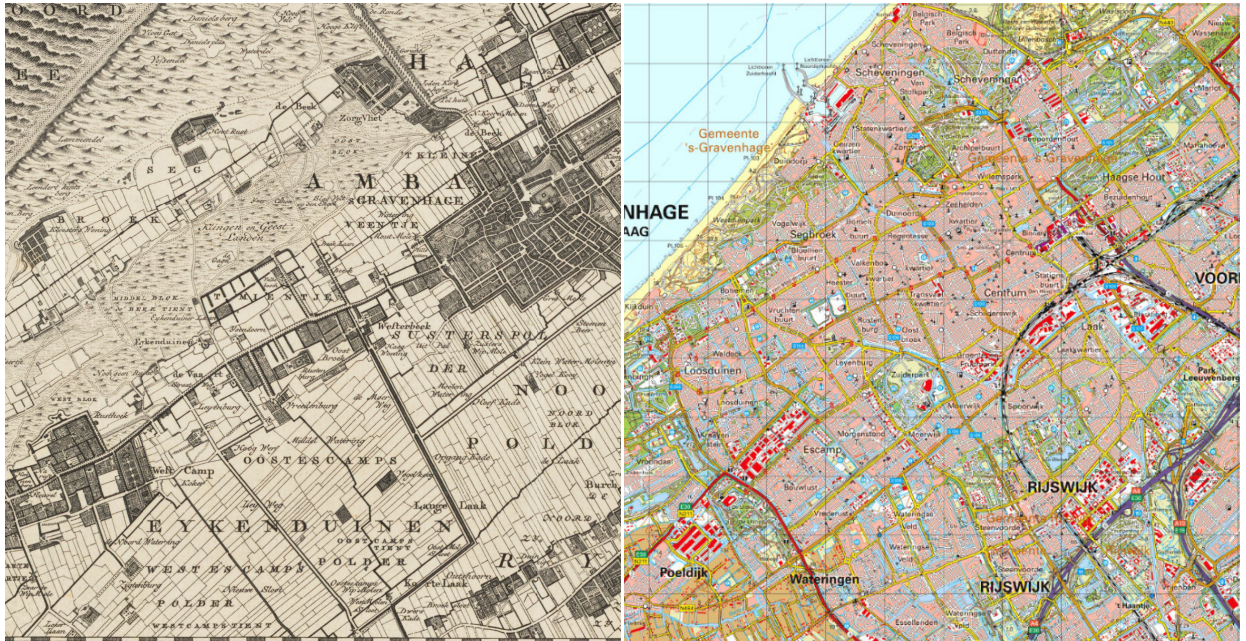
Deze rol van infrastructuur werkt ook de andere kant op. De Zuid-Hollandse eilanden zijn pas relatief laat over land via bruggen en tunnels bereikbaar geworden en lang in de luwte gebleven. Dit geldt ook voor de relatief geïsoleerde ligging door beperkte infrastructurele ontsluiting van de Krimpenerwaard, dat ervoor heeft gezorgd dat dit gebied zo dicht bij de stad zo open en weinig bebouwd is gebleven.

Ook is er een herwaardering voor vervoer over het water en de mogelijkheden die waterwegen in recreatief opzicht bieden. De kanalen en (trek)vaarten hebben grote invloed gehad op de ontwikkeling van de steden en hadden in het verleden een belangrijke functie voor het vervoer van goederen en personen. De waterwegen liggen er nog steeds en kunnen in de huidige tijd door slim gebruik problemen vóór zijn of zelfs oplossen. Zo wordt het huisvuil van Delft al zo'n 20 jaar per containerschip afgevoerd over de oude trekvaarten de Vliet en de Schie, wat het aantal verkeersbewegingen over de weg vermindert. Ook worden oude trekvaarten benut voor het transport van bouwmaterialen, brandstoffen, containers en grondstoffen.

Energiebehoefte heeft landschappen opgeleverd met een unieke identiteit. Denk aan de veenplassen met legakkers en petgaten of de droogmakerijen, of de petrochemische industrie in de Rotterdamse haven. Maar ook de winning van hernieuwbare energie via zonnepanelen en windturbines heeft veel (lokale) impact op het landschap en op de beleving van de open zee. De beschikbaarheid van energie zal in de toekomst waarschijnlijk sterk sturend zijn in de ruimtelijke ontwikkeling van gebieden. De mate waarin gebieden zijn aangehaakt op de energie-hoofdinfrastructuur is een machtig middel om gebieden qua ruimtelijke ontwikkeling in de luwte te plaatsen dan wel 'de wind in de rug' te geven.

Inspiratie/voorbeelden

- Grijp historische structuren uit alle tijdslagen zoals (voormalige) vaarten, rivieren en oude wegen aan om mensen de stad uit te leiden door deze als ruggengraat voor langzaam verkeer te ontwikkelen.
- Zorg bij infrastructuurprojecten voor extra ontwerp-aandacht voor oude verbindingen en wees extra terughoudend bij het creëren van nieuwe barrières als geluidsschermen rondom en door waardevolle landschappen.
- 'Nieuwe' vormen van energiewinning, zoals windturbines, vragen een bewuste afweging met betrekking tot locatiekeuze. Ze hebben grote invloed op het landschap, maar kunnen ook bijdragen aan de identiteit van gebieden. Ze komen het best tot hun recht in rationele, grootschalig verkavelde landschappen waar ze in clusters in een grid kunnen worden geplaatst. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) biedt verschillende publicaties over duurzame energie en erfgoed en archeologie.
- Als er nieuwe energieverbindingen aangelegd moeten worden, zoals hoogspanningsleidingen, kan dit aanleiding zijn om bestaande verbindingen ondergronds aan te leggen om de kwaliteit van landschappen te verbeteren. In dat geval is het wel zaak om eerst na te gaan of er sprake is van archeologische of aardkundige waarden in de ondergrond om te voorkomen dat deze aangetast worden.

De afgelopen eeuwen is de verhouding stad-land zowel fysiek als mentaal danig veranderd. Wat opvalt in het kaartbeeld is de enorme toename van bebouwing rond Den Haag. De ontwikkeling van de infrastructuur kenmerkt zich door de aanleg van spoorlijnen (vanaf de 19e eeuw) en snelwegen (20ste eeuw) die als autonome lijnen het oorspronkelijke landschap doorsnijden.

Rijn-Schiekanaal Delft

Voorbeeld N206 Tjalmaweg tussen Leiden en Katwijk

Langs de Tjalmaweg maakt de provincie Zuid-Holland het archeologisch erfgoed op verschillende manieren zichtbaar en beleefbaar.

De namen van de twee viaducten verwijzen naar de vroegere Romeinse forten langs de Limes. Praetorium Agrippinae verwijst naar het Romeinse Limes grensfort (castellum) dat gevonden is in het centrum van wat nu Valkenburg heet. De Castra verwijst naar het Romeins legioenskamp dat in 2020 is ontdekt bij opgravingen op het voormalige vliegveld Valkenburg. De namen van beide aansluitingen zijn in overleg met de historische genootschappen in de omgeving gekozen.

Naast viaduct Valkenburg-Oost (Praetorium Agrippinae) is het “Limesplein” op Romeinse wijze ingericht met een waterpartij met twee rijen houten palen en een schelpenpakket ertussen. Het is een verbeelding van de Romeinse wegen uit de tweede eeuw na Christus, zoals aangetroffen bij archeologische opgravingen. De funderingspalen zijn aangebracht op exact dezelfde plek als waar in 100 na Christus een Romeinse weg lag. In de fietsonderdoorgang naast het viaduct wordt een vitrine gevuld met voorwerpen gemaakt van het 2000 jaar geleden gebruikte hout.

Bron: website Rijnlandroute nieuwsbericht Palen van de Romeinse weg: <https://rijnlandroute.nl/palen-van-de-romeinse-weg/>

4.3 NIEUW ERFGOED

Enkele ruimtelijke opgaven zijn dermate ingrijpend dat nieuwe ontwikkelingen niet goed in te passen zijn in het bestaande landschap of dat aanpassingen om erfgoed of landschapselementen te behouden niet goed mogelijk, weinig effectief of financieel niet haalbaar zijn. Ook dan blijven kennis van het verleden, besef van de kracht van erfgoed en de kansen/meerwaarde die het biedt en ruimtelijk ontwerp krachtige middelen om de nieuwe opgaven een plek te geven in het bestaande landschap.

Het verhaal achter het ontstaan van het landschap van Zuid-Holland en de voorgaande beschouwingen leren dat binding van bewoners met de omgeving en het landschap altijd belangrijk is gebleven, maar ook dat het besef van wat erfgoed is aan verandering onderhevig

is. We hebben al met het ontginnen van het veen in Zuid-Holland vanaf circa 900 de provincie getransformeerd van een natuur- naar een cultuurlandschap. Gaandeweg hebben we met kennis, kunde, innovatie en proefondervindelijk het landschap steeds naar onze hand gezet en daarbij steeds weer nieuwe lagen en dus nieuw erfgoed aan het verhaal toegevoegd.

Vernieuwing en aanpassing van het landschap is een gegeven dat in het verleden heeft geleid tot de iconische landschappen van nu. Naast de landschappen die dat heeft opgeleverd, is ook de 'durf om te vernieuwen en te innoveren' iets om te waarderen. Die houding kan in de toekomst immers ook weer leiden tot nieuwe iconische landschappen en dus tot nieuw erfgoed. Er kunnen in de toekomst nieuwe urgenties zijn met

Voorbeeld: Nieuwe Driemanspolder

Bron: Gebruikt als referentiestudie door OKRA landschapsarchitecten bij presentatie participatieavond over Gebiedsvisie Mient Kooltuin (12 november 2019) https://extra.katwijk.nl/fileadmin/user_upload/19-135_Katwijk-Mient_Kooltuin_presentatie_participatieavond_191112_final-reduced.pdf

NIEUW DRIEMANSPOLDER ZOETERMEER

- 300 hectare
- omvorming van agrarische polder naar natuur- en recreatiegebied;
- gebaseerd op oorspronkelijk kavelstructuur;
- water, wandel-, fiets-, ruiter- en menpaden;
- waterberging tbv veiligheid Zuid-Holland.

nieuwe uitingen van het landschap tot gevolg. Het is belangrijk dat deze nieuwe uitingen zich op een waardige manier verhouden tot het bestaande erfgoed. Zet daarbij de best mogelijke deskundigheid in. Zoals dat in het verleden bijvoorbeeld ook is gebeurd bij het ontwikkelen van de Beemster, of de deltawerken.

Zelfs bij de grootste ruimtelijke transitie biedt het bestaande landschap en het aanwezige erfgoed, al is het in de details, of de kennis van wat ooit verloren is gegaan, inspiratie voor nieuwe landschappen en nieuw erfgoed. Dat kan op veel verschillende manieren, van de gelaagdheid van de geschiedenis gebruiken in nieuwe woonwijken zoals Valkenhorst, tot de verloren gegane landgoederen in het Westland en langs de Rotte. In essentie gaat het erom dat onze

leefomgeving 'leesbaar' blijft, dat we er de logica in kunnen aflezen van het erfgoedverhaal en van de uitgangssituatie van de ondergrond. We werken aan goed functionerende, duurzame landschappen waar het eveneens goed toeven is. Zo voegen we nieuwe kwaliteiten toe aan het landschap van de toekomst.

Voorbeeld: Valkenhorst

Ontwerp voor woonwijk op de plek van het oude Marinevliegbasis Valkenburg (Zuid-Holland), waarbij gebruik is gemaakt van de historische gelaagdheid. In het ontwerp zijn bijvoorbeeld voormalige kreeklandschappen, de landingsbanen en de karakteristieke plekken en gebouwen meegenomen.

Bron: Stedenbouwkundig raamwerk Nieuw Valkenburg - KCAP

Wadden en slikken landschap

Kwelders en getijdenkreeken

Impressie: Romeinse fortificaties en nederzettingen ter hoogte van huidige kern Valkenburg

Bijlage

HUIDIG PROVINCIAAL OMGEVINGSBELEID

Beleid voor ruimtelijke kwaliteit

De provincie wil de ruimtelijke kwaliteit van landschappen en het stedelijk gebied in Zuid-Holland behouden en versterken. Dit geldt in principe voor het grondgebied van de gehele provincie, voor zowel de groene ruimte als de bebouwde ruimte. Ruimtelijke kwaliteit gaat om evenwicht en samenspel van toekomstwaarde, gebruikswaarde en belevingswaarde. Ruimtelijke ontwikkelingen moeten namelijk niet alleen functioneel zijn, maar ook toekomstvast (duurzaam houdbaar of bewust tijdelijk) en aantrekkelijk.

De provincie zet ook in op het verbinden van bestaande gebiedskwaliteiten met nieuwe ontwikkelingen waarbij bestaande kwaliteiten worden beschermd en versterkt en nieuwe kwaliteiten worden toegevoegd. Door in te zetten op ruimtelijke kwaliteit, wil de provincie het volgende bereiken:

- Verbinden van historische kenmerken met de nieuwe opgaven om deze in de toekomst te kunnen blijven beschermen, benutten en beleven.
- Bevorderen van een weloverwogen locatiekeuze, ontwerp en inpassing van nieuwe ruimtelijke ontwikkelingen.
- Versterken van de bestaande verscheidenheid en zo de belevingswaarde vergroten. Ruimtelijke kwaliteit gaat dus ook over voortbouwen op de bestaande kwaliteiten, die veelal het resultaat zijn van eeuwenlang ingrijpen in de ruimte.

Het ruimtelijk kwaliteitsbeleid van de provincie bestaat uit drie met elkaar samenhangende onderdelen: de Kwaliteitskaart, de typering van ruimtelijke ontwikkelingen (passendheid) en de beschermingscategorieën. Deze vormen een hulpmiddel om te komen tot plannen met ruimtelijke kwaliteit. De provincie hanteert onderstaande beleidsinstrumenten voor dit ruimtelijke kwaliteitsbeleid:

De Kwaliteitskaart is opgenomen in de Zuid-Hollandse Omgevingsverordening en geeft een

overzicht van de belangrijkste kenmerken van gebieden in Zuid-Holland. De kwaliteitskaart onderscheidt vier lagen:

1. ondergrond, bestaand uit de bodem, geomorfologische kenmerken en het water,
2. cultuur- en natuurlandschappen,
3. stedelijke occupatie, met onder meer steden, dorpen en hun onderlinge netwerken en
4. cultuurhistorie

Al deze lagen hebben een relatie met elkaar.

Naast de Kwaliteitskaart beschikt de provincie over **gebiedsprofielen** voor de landelijke gebieden in Zuid-Holland, waarin de gebiedskenmerken per deelgebied en de ambities nader worden toegelicht. De gebiedsprofielen hebben de status van een handreiking en worden betrokken bij de beoordeling van plannen.

In de Zuid-Hollandse Omgevingsverordening ruimtelijke kwaliteit zijn **beschermingscategorieën** opgenomen (zie kaart). De provincie kent een aantal kwetsbare gebieden en gebieden met een uitzonderlijke kwaliteit. Deze gebieden worden in zekere mate beschermd. Het gaat om gebieden met een landelijk karakter, gebieden met een recreatieve functie, gebieden die fungeren als groene ruimte tussen steden (Groene buffer/ Landschapspark) en gebieden met natuurwaarden en/of cultuurhistorische waarden. De bescherming betekent niet dat er geen ontwikkelingen mogelijk zijn. Samenhangend met het niveau van bescherming wordt onderscheid gemaakt in drie typen ontwikkeling: inpassen, aanpassen en transformeren. Welk type ontwikkeling mogelijk is, hangt samen met de betreffende beschermingscategorie.

De provincie maakt onderscheid in de drie gradaties van bescherming:

- Beschermingscategorie 1: Natuurwerk Nederland, graslanden in de bollenstreek en Kroonjuwelen Cultureel Erfgoed. In deze gebieden is een ruimtelijke ontwikkeling alleen mogelijk als deze bijdraagt aan de bijzondere kwaliteit van het landschap. Zowel de gebiedsidentiteit als de daaraan gekoppelde structuur beschouwt de provincie als uitzonderlijk of kwetsbaar. Initiatieven

Kaartlaag 1: Ruimtelijke kwaliteit van de ondergrond

Legenda

Watersysteem

Bijzonder reliëf

Bijzonder reliëf - donk

Bijzonder reliëf - rivierduin

Bijzonder reliëf - jonge stroomgordels en geulafzettingen

Bijzonder reliëf - oude stroomgordels en geulafzettingen

Kustcomplex

Kustcomplex - zeezandafzettingen

Kustcomplex - strandwallen en oude duinen

Veencomplex

Veencomplex - veen

Veencomplex - oude zeelei

Rivierdeltacomplex

Rivierdeltacomplex - jonge zeelei

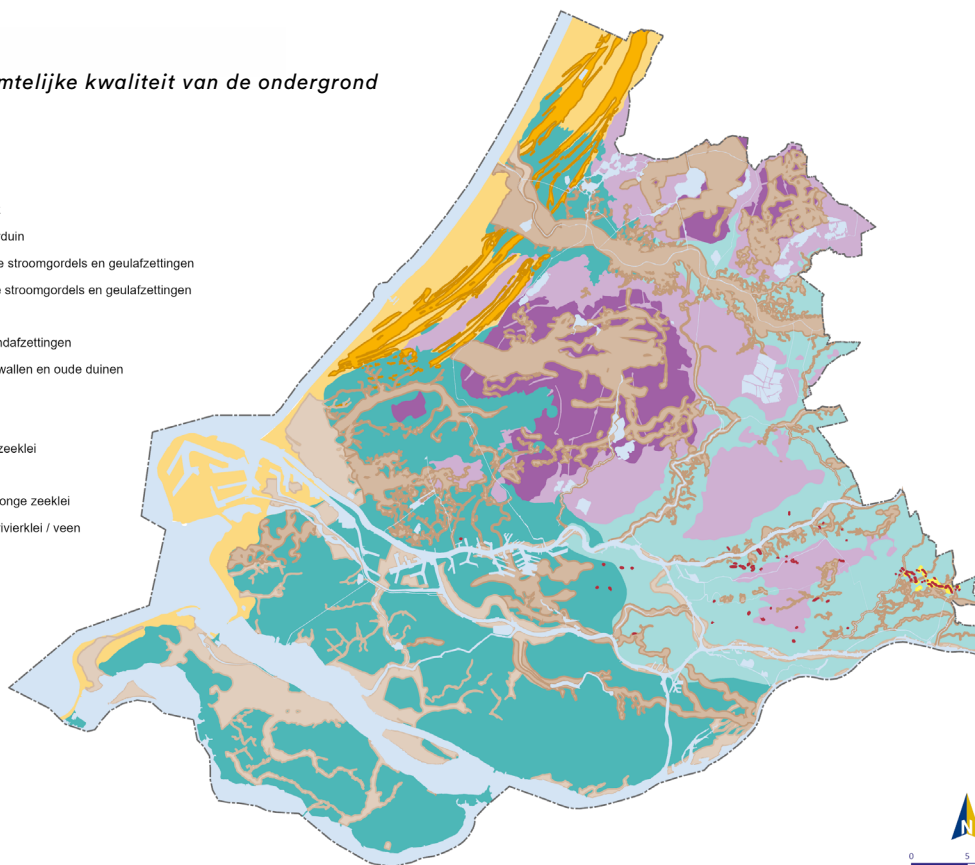
Rivierdeltacomplex - rivierklei / veen

Overig

Water

Provinciegrens

© Provincie Zuid-Holland

Deze laag gaat over de grondslag van de provincie en natuurlijke (landschapsvormende) processen. De laag bestaat uit de bodem, de geomorfologische kenmerken en het water. Binnen Zuid-Holland is daarbij grofweg een driedeling te maken tussen het kustcomplex, het veencomplex en het rivierdeltacomplex. Ieder complex stelt zijn eigen eisen en mogelijkheden aan ontwikkelingen. Dit vraagt om een logische en samenhangende relatie tussen de ondergrond en het menselijk handelen. Echt natuurlijke landschappen kent Zuid-Holland nauwelijks. Wel zijn de verschillen tussen de drie complexen nog steeds goed herkenbaar. Bij nieuwe ontwikkelingen wordt aandacht gevraagd voor aardkundige en archeologische waarden (de sporen van 7000 jaar bewoningsgeschiedenis), de bestaande bodem, het reliëf en het watersysteem, de natuurlijke dynamiek en landschapsvormende processen, mede met het oog op het versterken van de toekomstwaarde van Zuid-Holland. Deze aandacht betaalt zich terug in een duurzame, veerkrachtige en robuuste provincie.

Kaartlaag 2: Ruimtelijke kwaliteit van de cultuur- en natuurlandschappen

Legenda

Bebouwingslinten

Boezem-/vaartlint

Dijklint

Veenlint

Zandlint

Dijken

Dam

Dijk aan (ring)vaart

Kanaaldijk

Oude zeedijk

Polderdijk

Rivierdijk

Veenkade

Deltalandschap

Buitendijks (natuur)landschap

Zeekelepolders

Zeekelepolders met veenkern

Veenlandschap

Droogmakerij (klei)

Droogmakerij (veen)

Overig

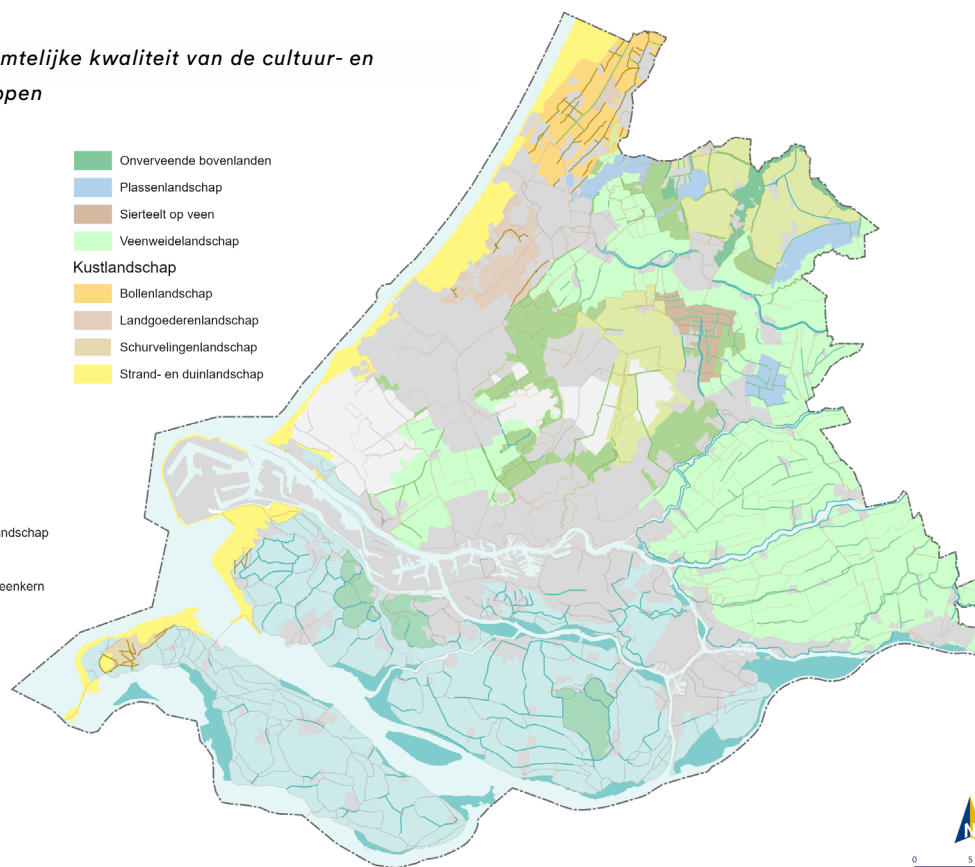
Glaslandschap

Steden en dorpen

Water

Provinciegrens

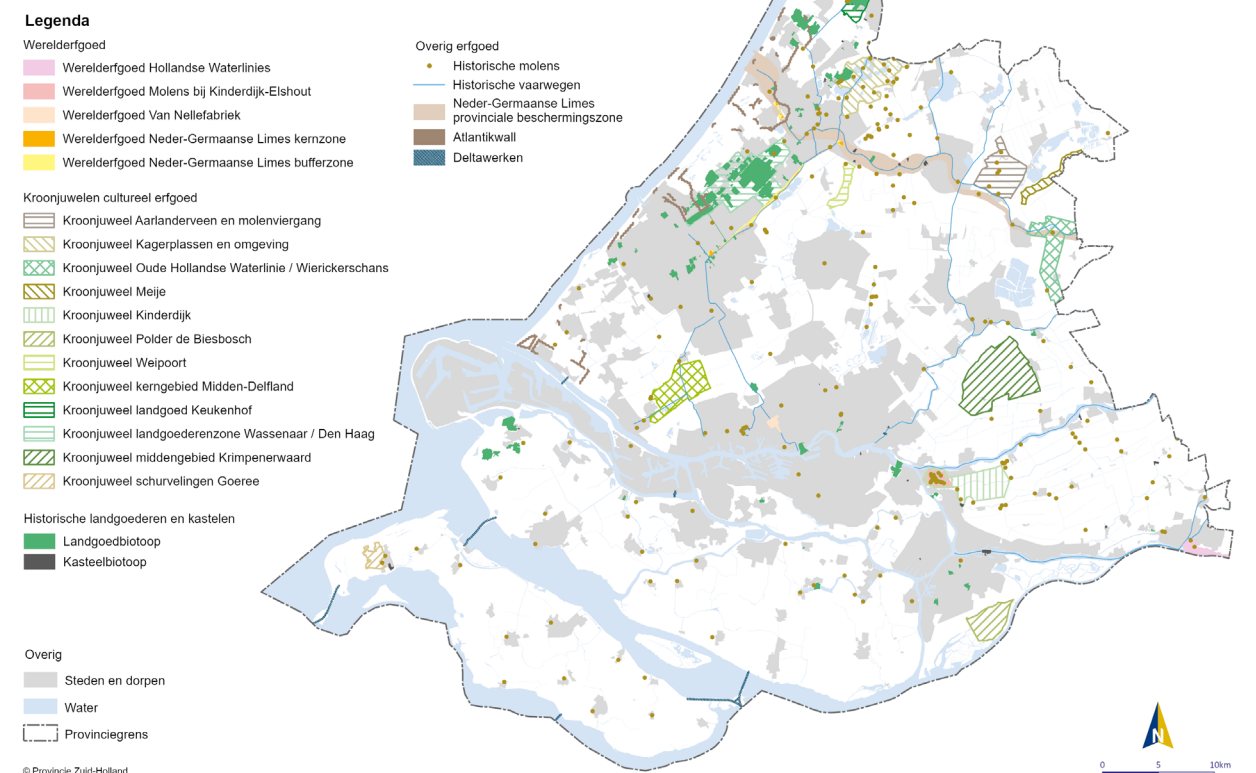
© Provincie Zuid-Holland

Kaartlaag 3: Ruimtelijke kwaliteit van de stedelijke occupatie

Kaartlaag 4: Ruimtelijke kwaliteit van de cultuurhistorie

De vierde laag gaat over het zorgvuldig omgaan met voor de provincie belangrijke cultuurhistorische kenmerken. Door deze kenmerken goed te beschermen, te benutten en te kunnen beleven leveren deze een blijvende bijdrage aan de culturele identiteit van Zuid-Holland. Het vormen bakens in de tijd, aan de hand waarvan de geschiedenis van Zuid-Holland kan worden verteld. Ze bieden inspiratie voor het omgaan met nieuwe ontwikkelingen en verbinden historie met de toekomstige tijd.

Kaartlaag 5: Ruimtelijke kwaliteit en beschermingscategorieën

Wijziging Zuid-Hollandse Omgevingsverordening Herziening 2024
(verbeelding (wijzigingen) geometrische begrenzingen)

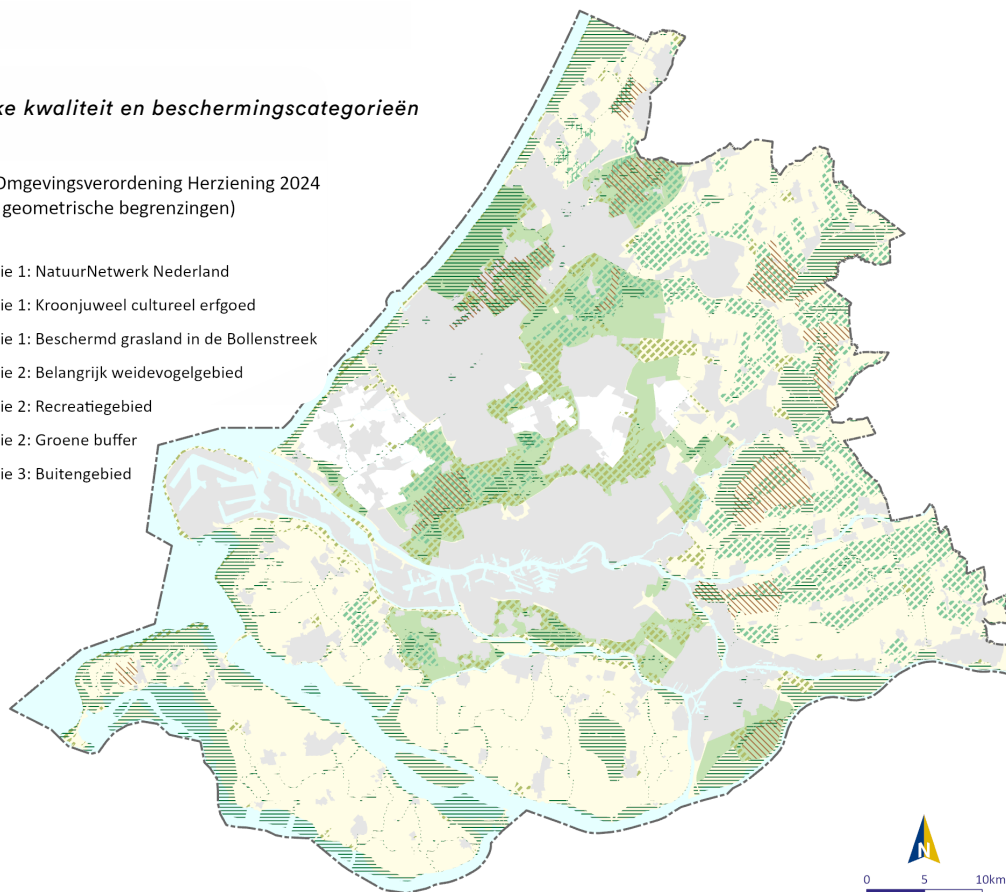
Legenda

- Beschermingscategorie 1: NatuurNetwerk Nederland
- Beschermingscategorie 1: Kroonjuweel cultureel erfgoed
- Beschermingscategorie 1: Beschermd grasland in de Bollenstreek
- Beschermingscategorie 2: Belangrijk weidevogelgebied
- Beschermingscategorie 2: Recreatiegebied
- Beschermingscategorie 2: Groene buffer
- Beschermingscategorie 3: Buitengebied

Overig

- Steden en dorpen
- Water
- Provinciegrens

© Provincie Zuid-Holland
10 september 2024

Cultuurhistorie maakt deel uit van gebieden die in Zuid-Holland ruimtelijk beschermd worden. Dat houdt in dat de instandhouding en mogelijke verdere ontwikkeling van de erfgoedwaarden leidend is bij andere ontwikkelingen.

in beschermingscategorie 1 kunnen daarom alleen als deze vallen onder type ontwikkeling 'inpassen'. Bovendien is het wenselijk dat deze inpassingsopgaven de structuur en de gebiedsidentiteit versterken. Alleen bij uitzonderlijke gevallen kan ervan worden afgeweken.

- Beschermingscategorie 2: Belangrijk weidevogelgebied, recreatiegebied en groene buffer/Landschapspark.
- Ruimtelijke ontwikkelingen mogen geen afbreuk doen aan de waarden van deze gebieden. Inpassen en aanpassen zijn onder voorwaarden toegestaan. Transformatieopgaven zijn uitgesloten in gebieden met beschermingscategorie 2.
- Beschermingscategorie 3: Het landelijk gebied buiten het bestaande stads- en dorpsgebied. Deze beschermingscategorie beschermt de specifieke landschappelijke waarden van het gebied. Inpassen, aanpassen en transformeren zijn mogelijk, mits nieuwe kwaliteiten in het buitengebied ontstaan. De ambitie voor

Buitengebied is om de groene functies van het gebied (landbouw, natuur en recreatie) en het groene/blauwe karakter te behouden en te versterken. Stedelijke ontwikkeling is niet uitgesloten, mits nieuwe kwaliteiten ontstaan.

In de Zuid-Hollandse Omgevingsverordening zijn **richtpunten voor ruimtelijke kwaliteit** opgenomen, die moeten worden ingezet bij planbeoordeling.

Als hulpmiddel voor het toepassen van beleid voor ruimtelijke kwaliteit zijn verschillende **provinciale handreikingen** gemaakt.

BELEID VOOR RUIMTELIJK BESCHERMD ERFGOED

Erfgoed is van betekenis voor onze omgeving en onlosmakelijk verbonden met de ruimtelijke kwaliteit en identiteit van dorpen, steden en landschappen in Zuid-Holland. Erfgoed draagt op die manier bij aan de leefbaarheid en aan het

welzijn van bewoners en bezoekers. Daarom wil de provincie de bijzondere waarden van erfgoed in Zuid-Holland beschermen. De provincie regelt dit door via de Zuid-Hollandse Omgevingsverordening begrenzing en kwaliteiten van dit erfgoed uit te werken, alsmede regels te stellen aan omgevingsplannen gericht op bescherming en versterking van dit erfgoed.

Die ruimtelijke bescherming van erfgoed is deels geregeld via het provinciaal beleid voor ruimtelijke kwaliteit. Dit betreft twaalf bijzondere provinciale cultuurhistorische landschappen, zogenaamd 'kroonjuwelen en cultureel erfgoed'. Deze gebieden zijn opgenomen in de Zuid-Hollandse Omgevingsverordening als gebieden met 'beschermingscategorie 1'. Verder bevat het provinciaal beleid voor ruimtelijke kwaliteit ook richtlijnen voor bescherming van een aantal bijzondere historische structuren zoals onder andere de historische vaarwegen.

Voor ruimtelijk erfgoed van kleinere omvang is in de Zuid-Hollandse Omgevingsverordening verder aanvullende bescherming geregeld via afzonderlijke richtlijnen voor:

- Werelderfgoed (Kinderdijk, Romeinse Limes, Hollandse Waterlinies)
- Landgoed- en kasteelbiotopen
- Molenbiotopen

Uitgangspunt is hier dat nieuwe ontwikkelingen passen binnen de aanwezige cultuurhistorische kwaliteiten of deze versterken en verbeteren.

Verder beschermt de provincie ook terreinen van provinciaal archeologisch belang.

BELEID PROVINCIALE ERFGOEDLIJNEN

De provincie wil erfgoed niet alleen beschermen, maar ook ontwikkelen en beleefbaar maken. Hiervoor heeft de provincie zeven erfgoedlijnen aangewezen (zie kaart). Een erfgoedlijn is een regionale geografische structuur met een bijzonder historisch verhaal, dat verschillende punten op de kaart verbindt tot één geheel. Hier is de geschiedenis in het landschap nog vaak goed terug te zien. De provincie stimuleert samen met belanghebbende partijen de beleving en benutting van deze geschiedenis. Verder is het beleid voor erfgoedlijnen ook verbonden aan de restauratie en herbestemming van rijksmonumenten en wordt zo een verbinding gemaakt met gebiedsontwikkeling. Voor enkele onderdelen van de provinciale erfgoedlijnen zijn ook richtlijnen van kracht vanuit het provinciaal beleid voor ruimtelijke kwaliteit (o.a. landgoederenzone, historische vaarwegen). Op basis van deze biografie kan verder worden onderzocht hoe de provinciale erfgoedlijnen nog sterker betrokken kunnen worden bij nieuwe ruimtelijke ontwikkelingen.

Aan de hand van zeven 'erfgoedlijnen' maakt de provincie Zuid-Holland de geschiedenis van het landschap nog beter zichtbaar en beleefbaar. Een erfgoedlijn is een geografische lijn (kust, trekvaart, oude duinenrij, enzovoort) die verschillende punten op de kaart verbindt tot één geheel met een gemeenschappelijk historisch verhaal. Voor enkele onderdelen van de provinciale erfgoedlijnen zijn ook richtlijnen van kracht vanuit het provinciaal beleid voor ruimtelijke kwaliteit (o.a. landgoederenzone, historische vaarwegen). Op basis van deze biografie kan verder worden onderzocht hoe de provinciale erfgoedlijnen nog sterker betrokken kunnen worden bij nieuwe ruimtelijke ontwikkelingen.

Bronnen

Geraadpleegde bronnen voor de biografie

- De polderatlas van Nederland (2009, Clemens Steenbergen, Wouter Reh, Steffen Nijhuis, Michiel Pouderoijen)
- De ruggengraat van het laagland - de boezem als schakel in de cultuurhistorische samenhang van het veengebied (2017, Inge Bobbink, Michiel Pouderoijen)
- Droogmakerijen (2017, Menne Kosian)
- Natuurbescherming en landbouw in Nederland 1880-2010 (2014, Henny van der Windt)
- Systeemstudie energie-infrastructuur Zuid-Holland (2022, CE Delft, Quintel, TNO)
- Historische tijdlijn energie in Zuid-Holland (Eneco)
- Eindrapport Afbakening erfgoedlijnen (2013, Arcadis)
- Provinciale onderzoeksagenda archeologie
- Stadsgenese Gemeente Dordrecht: <https://www.grondrr.nl/stadsatlas-dordrecht/>
- Gebiedsgenese Midden-Holland: <https://www.grondrr.nl/gebiedsgenese-midden-holland/>
- Gebiedsgenese Westland: <https://omgevingsdiensthaaglanden.nl/themas/bodem/gebiedsgenese/>
- Storymap Aardkundige Waarden Midden-Holland <https://arcg.is/1HnXrX0>
- Ruimtelijke kwaliteit van de historische vaarwegen in Zuid-Holland (2010, OKRA)
- Studie Historische Vaarwegen Zuid-Holland (2011, Wing)

Websites

- <https://www.zuid-holland.nl/onderwerpen/ruimte/ruimtelijke/>
- www.zuid-holland.nl/onderwerpen/ruimte/gebiedsprofielen/
- <https://www.zuid-holland.nl/onderwerpen/omgevingsbeleid/>
- www.historiek.net/hoekse-kabeljauwse-twisten
- www.geschiedenisvanzuidholland.nl
- www.isgeschiedenis.nl
- www.gebiedsontwikkeling.nu
- www.rijkswaterstaat.nl
- <https://www.cultureelerfgoed.nl/>
- www.kinderdijk.nl
- www.canonvannederland.nl
- www.zuid-holland.nl/onderwerpen/natuur-landschap/erfgoed-cultuur
- <https://www.geschiedenisvanzuidholland.nl/verhalen/verhalen/>
- www.zuid-holland.nl/onderwerpen/natuur-landschap/erfgoed-cultuur/erfgoedlijnen/
- www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/bronnen-en-kaarten/overzicht
- <https://www.topotijdreis.nl/>
- www.denationaleomgevingsvisie.nl/novex/ruimtelijke+data/default.aspx

Gebiedsbiografieën

- Landschapsbiografie Groene Hart (2021, SteenhuisMeurs)
- Landschapsbiografie Nationaal Park Hollandse Duinen (2018, Jan Neefjes/ bureau Overland)
- Landschapsbiografie Nationaal Park NLDelta /Biesbosch-Haringvliet (2018, Lisa Timmerman, onder redactie van Hans Bleumink, Theo Spek en Jan Neefjes)
- Landschapsbiografie Alphen aan den Rijn (2019, BoschSlabbers Landschapsarchitecten)
- Concept Handreiking kroonjuweel Aarlanderveen (2023, SteenhuisMeurs)
- Concept Handreiking kroonjuweel De Meije (2023, SteenhuisMeurs)

Omgevingsbeleid provincie Zuid-Holland

- Ruimtelijke koers: <https://www.zuid-holland.nl/onderwerpen/ruimte/ruimte/ruimtelijke-koers/>

Beleid voor ruimtelijke kwaliteit

- Ruimtelijke kwaliteit: Kwaliteitskaart - Provincie Zuid-Holland
- Gebiedsprofielen ruimtelijke kwaliteit (2012-2013): Alblasserwaard-Vijfheerenlanden, Bentwoud, Rottemeren en Zuidplas, Boskoop, Delflandse Kust, Duin- en Bollenstreek, Duin, Horst en Weide, Goeree-Overflakkee, Gouwe Wiericke, Hoeksche Waard, Hollands Plassengebied, Hollandse Biesbosch, IJsselmonde, Krimpenerwaard, Midden Delfland, Voorne Putten, Wijk en Wouden.
- De studie Werkboek Ruimtelijke Kwaliteit Zuid-Holland i.o.v. de provincie Zuid-Holland, door H+N+S Landschapsarchitecten i.s.m. Dona Stedenbouw
- Cultuurhistorische Atlas provincie Zuid-Holland (2017)
- Provinciale Kwaliteitskaarten van de Omgevingsvisie

Andere stukken

- Toekomstonderzoek 50-50, Provincie Zuid-Holland
- De kracht van regionaal ontwerp, 25 jaar vormgeven aan Zuid-Holland (2018, Jeroen van Schaick en Peter Paul Witsen)
- Landschapspark Zuidvleugel: Landschapspark Zuidvleugel - Provincie Zuid-Holland
- Landbouw pioniers en gebiedsaanpak in Zuid-Holland (2023, HNS Landschapsarchitecten)
- www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2023/12/18/bijlage-2-ontwikkelperspectief-novex-rotterdamse-haven
- Evaluatie ruimtelijk kwaliteitsbeleid Provincie Zuid-Holland. (2020, Bureau Berenschot)

Provinciaal Adviseur Ruimtelijke Kwaliteit (PARK):

- Adviezen m.b.t. erfgoedlijnen onder de noemer 'kwaliteitsslag erfgoedlijnen':
 - Advies Abe Veenstra 2016: www.pazh.nl/Archief+Abe+Veenstra/Adviezen/
 - www.pazh.nl/adviezen+park+2017-+2019
 - Advies Noël van Dooren over Omgevingsbeleid (januari 2023)
 - Advies Noël van Dooren over Ruimtelijk Voorstel (november 2023)
 - Advies van de PARKEN van Zuid-Holland, Utrecht en Noord-Holland gezamenlijk over Regionale energie Strategieën Groene Hart: zie website bestuurlijkplatform groenehart
 - www.bestuurlijkplatformgroenehart.nl/documenten/adviezen-parks/toekomstperspectief-groene-hart-2050

Erfgoeddeal

- www.erfgoeddeal.nl/projecten
- Linielandschap in dijkversterking Gorinchem-Waardenburg: Status: inspiratie

Beeldmateriaal Deel 2

- Parklaan, Merovechpark: www.parklaan.nl/?page_id=1731
- Erfgoeddeal project Linielandschap Waaldijk:
www.erfgoeddeal.nl/projecten/water-en-bodem/linielandschap-in-dijkversterking-gorinchem-waardenburg
- Nieuwe Driemanspolder Zoetermeer:
https://extra.katwijk.nl/fileadmin/user_upload/19-135_Katwijk-Mient_Kooltuin_presentatie_participatieavond_191112_final-reduced.pdf
- Valkenhorst: Stedenbouwkundig raamwerk Nieuw Valkenburg | Publicatie | Rijksvastgoedbedrijf
- Kaart erfgoedlijnen Zuid-Holland: <https://www.zuid-holland.nl/onderwerpen/natuur-landschap/erfgoed-cultuur/erfgoedlijnen/>

Bosch Slabbers

© Dit werk is auteursrechtelijk beschermd.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de opdrachtgever en BoschSlabbers Tuin- en Landschapsarchitecten B.V. (hierna: "BoschSlabbers").

BoschSlabbers heeft bij haar werkzaamheden de zorgvuldigheid in acht genomen die van haar kan worden verwacht. Aan de getoonde informatie in deze publicatie kunnen geen rechten worden ontleend. Op onze werkzaamheden zijn de voorwaarden van toepassing zoals vastgelegd in De Nieuwe Regeling 2005 (DNR 2005).

BoschSlabbers heeft met zorgvuldigheid de beelden in deze publicatie geselecteerd. Het kan voorkomen dat niet alle rechthebbenden van de gebruikte beelden zijn achterhaald. Belanghebbenden worden verzocht contact op te nemen met BoschSlabbers.

